

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Ректор

Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

Олег ОМЕЛЬЧУК

» грудня 2022 р.

ВИСНОВОК

про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертаційного дослідження, поданого на здобуття наукового ступеня

доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.12 «філософія права»,

Пилипишина Павла Богдановича тему:

«Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права»,

затверджену вченою радою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

(протокол № 12 від 21 червня 2019 року).

ВИТЯГ

з протоколу засідання кафедри теорії та історії держави і права

Хмельницького університету управління та права

імені Леоніда Юзькова від 05 грудня 2022 року

ПРИСУТНІ:

Присутні: завідувач кафедри теорії та історії держави і права, доктор історичних наук, професор **Місінкевич Л. Л.** (головуючий на засіданні), професор кафедри теорії та історії держави і права, канд. іст. наук, доц. **Стеньгач Н. О.**, професор кафедри теорії та історії держави і права, канд. іст. наук, доц. **Тополь Ю. О.**, професор кафедри теорії та історії держави і права, д.ю.н., проф. **Савенко В. В.**, старший викладач кафедри, проректор з економічної та адміністративно-господарської роботи **Хімч В. О.**

Запрошені: завідувач кафедри трудового, господарського та земельного права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова **Костяшкін І. О.**, д-р юрид. наук, проф.; завідувачка кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова **Гринько С. Д.**, д-р юрид. наук, проф.; професор кафедри кримінального права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова **Налуцишин В. В.**, д-р юрид. наук, проф.; професорка кафедри кримінального права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова **Циганюк Ю. В.**, д-р юрид. наук, доц.; директор Інституту управління, психології та

безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ **Бліхар В.С.**, д-р філос. наук, проф.; заступник директора Інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка» **Гарасимів Т.З.**, д.ю.н., проф.; завідувачка кафедри теорії права та прав людини Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича **Гураленко Н.А.**, д.ю.н., проф.; професорка кафедри правового забезпечення діяльності НГУ Київського інституту Національної гвардії України **Вовк В.М.**, д.ю.н., проф.; науковий консультант - доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, ректор Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова **Омельчук О.М.**; здобувач наук. ступеня д-ра юрид. Наук **Пилипишин П.Б.**, канд. юрид. наук, доц.

З присутніх – 8 докторів юридичних наук, 1 доктор філософських наук, 1 доктор історичних наук, 3 кандидати наук, 6 – фахівці за профілем поданої на розгляд дисертації.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ:

Обговорення дисертаційного дослідження здобувача наукового ступеня доктора юридичних наук Пилипишина Павла Богдановича тему «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права», виконаного на кафедрі теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова Хмельницької обласної ради та поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.12 «Філософія права» до розгляду та захисту в спеціалізованій вченій раді.

СЛУХАЛИ:

завідувача кафедри теорії та історії держави і права, доктора історичних наук, професора Місінкевича Л. Л., який повідомив присутніх про те, що Пилипишин Павло Богданович народився 23 травня 1985 року в Амурській області, с. Черемхово, Іванівського району (СРСР), в сім'ї військовослужбовця, громадянин України.

Освіта – вища. У 2007 році завершив навчання у Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова і отримав базову вищу освіту за напрямом підготовки «Право» та здобув кваліфікацію бакалавра права. У 2009 році завершив навчання у Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова і отримав повну вищу освіту освітньо-кваліфікаційного рівня «Магістр» за спеціальністю «Правознавство».

Кандидат юридичних наук зі спеціальності 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» з 2017 року.

У липні 2019 року був зарахований у докторантуру Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова за спеціальністю 081 Право.

15 березня 2021 року прийняв присягу державного службовця та був призначений на посаду старшого державного виконавця Солом'янського районного

відділу державної виконавчої служби у м. Києві Центрального міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Київ).

15 травня 2021 року присвоєно 8 ранг державного службовця в межах категорії «В» посад державної служби, як такому, що пройшов випробування.

03 грудня 2021 року був звільнений з посади старшого державного виконавця Солом'янського районного відділу державної виконавчої служби у м. Києві Центрального міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Київ) у зв'язку із закінченням строку призначення на посаду державної служби.

У травні 2022 року був прийнятий на роботу Приватним підприємством «Піровибухсервіс» на посаду начальника дільниці утилізації, з якого був звільнений у вересні 2022 року за згодою сторін.

Вченою радою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (протокол № 12 від 21 червня 2019 року) було затверджено тему дисертаційного дослідження «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права» Пилипишина Павла Богдановича.

Докторська дисертація виконана на кафедрі теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., у межах науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права «Теоретико-історичні проблеми розвитку держави і права» на 2017-2023 роки (номер державної реєстрації 0117U000103), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2013–2016 роки (державний реєстраційний номер 0108U008927) та на 2017-2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Науковий консультант – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, ректор Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова **Омельчук Олег Миколайович**.

СЛУХАЛИ:

виступ Пилипишина П.Б., який доповів присутнім основний зміст дисертаційного дослідження, зокрема обґрунтував актуальність теми дослідження, науково-теоретичну та практичну значимість проблеми, що досліджено, визначив мету та завдання дослідження, основні положення, які виносяться на захист, висвітлив методологічну основу дисертації, охарактеризував ступінь наукової розробки проблеми на сучасному етапі, виклав основні результати дослідження та сформулював висновки і рекомендації, відповів на запитання науково-педагогічних працівників кафедр.

Він зазначив, що трансформаційні процеси нинішнього світобуття є віддзеркаленням «трансперсонального феномена» у світі і в українському суспільстві із утвердженням західних правових цінностей та взірців соціальної поведінки, заснованих на такому неоднозначно вимірному стереотипі, як індивідуалізм. Упродовж усієї історії у людства було прагнення здобути критично важливе знання і розуміння того, що є найбільшою цінністю – життя людини, її

самореалізація, власна воля, свобода чи людська гідність. Відповідно мотиваційна складова дослідження – це встановлення філософсько-історичних маркерів правового позитиву, а також деструкції у свідомості людства, які позначились на відсутності одностайності у референції індивідуалізму, спричинилися аж до проявів диктату та появи вождизму.

У встановленні нової політичної та економічної реальності європейського індивідуалізму ключову роль відіграє розрізнення колективістських і індивідуалістських культур (Г. Хофстеде), заглиблення у «крос-культурну психологію» націй і народностей, осягнення і засвоєння ціннісного спадку і новацій та утвердження «самості» в контексті онтологічної своєчасності формування індивіда як основної цінності суспільства для сучасної адекватної поведінковості.

Проблеми обґрунтування філософського бачення складних процесів індивідуалізму у сучасній проекції (афективна та інтелектуальна автономія, егалітаризм та ін. за Шварцом) зводяться до прихованої іманентизації, що потребує відкриття витоків цього унікального філософсько-правового явища, його сенсів та артикуляцій у сутності ціннісних основ буття людини. Їхнє визрівання сягає витоків стародавніх міфів та атомістичних теорій, середньовічної теології та схоластики, протестантизму та раціонального Просвітництва, натуралістично-метафізичних концепцій Нового часу та моралізму Німецької класичної філософії.

Ідея індивідуалізму репрезентується у світлі філософсько-правової рефлексії як принципової підстави для формування національної правової культури та виникнення, за словами Агатангела Кримського, «монадної особистості», яка репрезентує свою національно-ментальну культуру.

Індивідуалізм – це постійна сутність в історії філософсько-правової думки, однак, вона позначена і сутнісними змінними властивостями. В історії філософії права констатовані різноманітні соціальні, культурні, політичні, правові форми індивідуалізму, які згодом трансформувалися у сучасні концепції цього феномена та стали топосом розвитку різних історичних видів індивідуалізму. Відтак, індивідуалізм в ході історичного еволюційного процесу відтворив різноманітні суб'єктивні компоненти і цінності, принципи, норми, які були притаманні конкретному історичному періоду, чим акумулював аксіологічні, феноменологічні, антропологічні, соціокультурні вартісні атрибути і модуси «самості», які втілились в різні історичні види праматерії як начала матеріального і духовного індивідуалізму.

Ціннісні засади індивідуалізму сягають глибинних світоглядних засад мислення, а також виходу за межі його існування, а саме у філософсько-правову класику, в якій зароджуються психологічно виразні ідеї, без яких він не постав би у сформованій повноцінній філософсько-правовій течії. Саме через класичну філософію права візуалізується історичний досвід осмислення причинно-наслідкових проблем людства та становища індивіда у сучасному світі, наявності прихованих резервів для власного розвитку. У зв'язку з недостатньо вивченими класичною філософією права тенденціями до розширення сфер індивідуального впливу, унеможлиблюється сучасне панорамне відображення його смислової всесторонності і багатогранності. Позиціонується необхідність детального філософсько-правового осмислення логосу людини у світі у ракурсі філософсько-історичного процесу. Важливо визначити місце людини у суспільстві на кожному етапі її розвитку, адже такий науковий правовий діалог резонує із сучасним місцем

людини, сенсом її життя, змістовним характером залежності всіх перспектив суспільних зв'язків та відносин з метою подолання у тому числі і новоявленого квієтизму, тобто пасивного людського безучасного ставлення до реальності.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що дослідження концептуалізації індивідуалізму у класичній філософії права є актуальним, має важливе теоретичне та практичне значення, що зумовило доцільність його проведення на рівні дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук.

Метою дослідження є концептуальне розкриття наукового погляду на виникнення та розвиток індивідуалізму у класичній філософії права.

За результатами дослідження сформульовано та обґрунтовано низку наукових положень, що виносяться на захист, зокрема:

уперше:

- доведено, що прояв ставлення індивіда до своїх внутрішніх відчуттів, свого «я», соціальних і релігійних норм, універсальних структур життя спостерігався значно раніше, ніж побутувало уявлення про самоусвідомлення, це дало підставу виявити так званий «протоіндивідуалізм»;

- досліджено, що в гомерівському епосі містяться перші джерела ідеї індивідуалізму, коли індивідуальна свідомість виходить за межі колективного мислення роду;

- встановлені принципи теологічного права, які посприяли виникненню індивідуалізму в християнську епоху (християнський індивідуалізм), а саме: теоцентризм, креаціонізм, антропоцентризм, гуманізм, персоналізм, рівність та справедливість, відповідальність та свобода волі;

- запропоновано означити філософсько-правові принципи гуманістичного індивідуалізму: гуманізм, антропоцентризм, деїзм та паритетність, самоцінність, суверенність, автономність, самопізнання, натуралізм, гармонійність, раціоналізм, моральність, свобода та відповідальність, толерантність;

- виявлено, що, висунувши гасло мирського активізму у вигляді трудової діяльності, відповідального ставлення до своєї праці, справи як головного земного обов'язку, Лютер став засновником специфічного виду індивідуалізму – індивідуалізму у вигляді трудової протестантської етики (трудоий індивідуалізм);

- встановлено, що, епоха Нового часу, відкривши принцип індивідуальної свободи, який є одним із найголовніших принципів індивідуалізму – розвернула зацікавлення до природних прав людини, місця людини у державі, взаємозв'язку громадянина і держави. Новий атомічний індивідуалізм (індивідуалізм, відповідно до якого людина – це атом, який є автономний, незалежний, самобутній) перевернув державно-правове життя, змінив свідомість тогочасної людини, трансформував правове мислення суспільства;

- доведено, що індивідуалізм у німецькій класичній філософії – це дуалістичний індивідуалізм, оскільки у вирішенні практично будь-якого питання у ньому наявні суперечливі тенденції, що також сприяло спробам або штучно розділяти ці тенденції, або по-новому синтезувати їх;

удосконалено:

- теоретичні погляди на індивідуалізм в історичній ретроспективі та встановлено два важливі факти його філософсько-правового розгляду:

а) порівнювати індивідуалізм можна завжди двояко. Перший шлях – це порівняння індивідуалізму через призму теперішнього правового розуміння. У такому випадку завжди віднайдемо ознаки, які свідчать про «недорозвиненість» цього правового явища. Другий шлях – це порівняння розуміння індивідуалізму з попередніми епохами. У разі такого порівняння завжди віднайдемо аргументи на користь розвитку цього філософсько-правового явища;

б) дуалізм поглядів і думок був притаманний будь-якій епосі. Тому завжди можемо аргументувати як на користь існування індивідуалізму, так і навпаки;

- теоретичні підходи щодо виявлення в античній філософії кількох основних етапів у філософсько-правовому осмисленні проблем людини: перший етап – дофілософська традиція; другий етап - розпад старого родового ладу у грецьких містах-державах, процвітання рабовласництва та трансформація попередніх традицій; третій етап – досократичний, пов'язаний з розвитком двох філософсько-правових шкіл: атомізму та софізму; четвертий етап пов'язаний з життям і діяльністю таких видатних грецьких філософів, як: Протагор, Сократ, Платон і, особливо, Аристотель; п'ятий етап - елліністичний, коли з'являється низка філософсько-правових шкіл: академіки (платонівська Академія), стоїки, епікурейці, кініки тощо;

- філософсько-правову тезу, що атомізм та софізм здійснили своєрідний «прорив» в історії філософії права, адже без їх існування унеможливилася б практична реалізація індивідуалізму в подальшому;

- розуміння того, що індивідуалізм в епоху Середньовіччя можна було б назвати християнським або релігійно-прагматичним. Очевидним є той факт, що релігійно-прагматичний індивідуалізм не наділений «класичними» ознаками сучасного індивідуалізму, а тому його розуміння відмінне від теперішнього;

- твердження, що у формуванні гуманістичного індивідуалізму найбільшу роль зіграли гуманізм та антропоцентризм, які посприяли щоб у новому типі індивідуалізму первинними були принципи самоцінності людини, гармонійність, згідно якими бажання людини чи то духовні, чи матеріальні є у центрі всього;

- тезу про присутній пріоритет раціонального у добі Просвітництва, що означає пріоритет людського розуму, де розум має безмежні можливості та здатен забезпечити внутрішньою свободою людину. Тому на перший план висувається поширення обов'язковості постійного розвитку мислення та пропагування наукових знань. У результаті запропоновано: індивідуалізм в епоху Просвітництва вважати раціональним індивідуалізмом, якому притаманна система властивостей, пов'язаних зі змінами у людській свідомості, свободою, рівністю, природними та індивідуальними правами людини, приватними інтересами людини та суспільно-правовими змінами;

- розуміння того, що класична німецька філософія до аналізу взаємозв'язку людини і світу підходить якісно по-новому, осмислюючи людину, насамперед, як активну істоту, що впливає на світ і конструє його.

дістали подальшого розвитку:

- філософсько-правові ідеї софізму та подальший їх розвиток у філософії права Сократа – це розквіт індивідуалізму, адже відповідно до їх уявлень людина – головний чинник у розвитку держави і права. Принцип самоцінності індивідуального «Я» є основним принципом для цього етапу. Аристотель та Сократ

закріпили за людиною моральний авторитет перед законом та державою. Вперше розкривається не лише внутрішній світ людини, відстоюється її автономія та незалежність, а й розширюються філософсько-правові уявлення про свободу, рівність, справедливість;

- дослідження фундаментальних ідей Античності, які стали основою ренесансного індивідуалізму, а саме: філософсько-правові ідеї гармонійності природи людини; ідеї звернення до природних основ людини; філософсько-правова ідея поєднання природного і розумово-духовного начал в людині; ідея самоцінності, гідності та автономії людини;

- дослідження правової ідеології епохи Відродження, яка здійснила прорив у формуванні нового філософсько-правового мислення, фундаментом якого є розуміння того, що індивідуальне судження є основою філософсько-правової істини і в її виявленні величезна роль відводиться особистості, адже вона є суб'єктом дійсності та права. Підвалиною правової культури Відродження є усвідомлення людиною своєї індивідуальності, права на власну самобутність, самосвідомість, життєвий простір, реалізацію себе і доступ до благ світу;

- дослідження узгодження суспільних та індивідуальних інтересів через розкриття філософсько-правової позиції М. Монтеня, який, продовжуючи лінію паритетності, висунув своє бачення. З одного боку, на його думку, людина не повинна надавати пріоритет власним інтересам незважаючи ні на що, але, з іншого боку, підпорядковуючи своє життя суспільним нормам та інтересам не має розчинятися у суспільному життєвому вирі. Отже, особистісні інтереси не повинні зазнавати шкоди від суспільних;

- дослідження епохи Реформації та встановлення основного підсумку цієї доби – звернення до гідності та самостійності особистості. Філософсько-правове вчення Реформації започаткувало нову ідеологію, згідно з якою людина почала самостійно мислити, мати можливість для самовизначення, дбати про власні інтереси та вигоди;

- дослідження філософсько-правового мислення Нового часу, яке відчувало на собі вплив натуралістичних поглядів, атомістично-механістичного мислення, де людина – це природна істота і за законом природи має право відстоювати своє життя, свободу і власність. У результаті відбувається атомізація суспільства, де кожна людина – індивід (самостійний атом);

- дослідження філософсько-правових та догматичних новацій у епоху Просвітництва, котрі впливали на утвердження індивідуалізму, зокрема: утворення природних прав людини та їх нормативне закріплення; акцентування на необхідності в самопізнанні, самооцінці та самоствердженні; розкріпачення самосвідомості людини; організація активного, діяльнісного ставлення до світу; акцентування на вільній, здатній до самовизначення особистості; декларування рівності соціальних можливостей та права кожного громадянина реалізувати свої природні індивідуальні нерівності; убезпечення вільного вияву індивідуальної ініціативи; формування нової системи цінностей, яка стала позитивно зверненою до людини; утвердження державно-правового ідеалу; порядок створення демократичних форм правління;

- дослідження філософії Канта, який навів такі індивідуалістичні ідеї: все у світі має значення лише як засіб, і тільки людина – мета сама в собі; людина є моральною особою, наділеною гідністю, автономією та незалежністю; людина є

законодавцем теоретичної та практичної діяльності; людині притаманне виведення з актів суб'єктивності доказів існування зовнішнього світу; будь-якій дії передуює не людина, а свободна воля, яка є носієм індивідуалізму; основою моралі є почуття провини, трансцедентальним, глибинним джерелом якої є свобода волі; засвідчення тотожності вільної волі з моральним діянням та рівнозначних моральних можливостей та розкриття буття як продукту творчої свободи людини, її діяльності; людина є особистістю завдяки наявності у неї самосвідомості; людські дії мають бути моральними та полягати в злагоді з апіорним обов'язком, своєю чергою, розум їй нагадує про необхідність слідувати надприродним вимогам обов'язку; духовність є основою моральності, практичного розуму, яка виявляється внутрішньою єдністю нематеріальності особистості; обґрунтування вільного самовизначення індивіда як прояв всезагального, розумного, морального, трансцедентального начала, однією з вимог якого постає сумісність свободи дії індивіда зі свободою дії кожного іншого.

Після завершення доповіді присутніми було поставлено до Пилипишина П.Б. такі питання:

Стеньгач Н. О., к.і.н., доц: У Вашому дисертаційному дослідженні описано явище «атомічного індивідуалізму» періоду Нового часу. Як видається, потребує додаткового обґрунтування використання такого терміно-поняття.

Відповідь:

Дякую за запитання. Індивідуалізм у Новому часі дістав назву атомічного, тому, що філософсько-правове мислення Нового часу відчуло на собі вплив натуралістичних поглядів, атомістично-механістичного мислення, де людина – це природна істота і за законом природи має право відстоювати своє життя, свободу і власність. У результаті відбувається атомізація суспільства, де кожна людина – самостійний атом.

Тополь Ю. О., к.і.н., доц: У структурному підрозділі дисертаційного дослідження «Реформація як успадкований ренесансний феномен і його традиції в індивідуалізмі» робиться акцент на філософії Мартіна Лютера і його впливі на розвиток індивідуалізму. Цікаво було б довідатися, яке значення мають для формування концепції індивідуалізму філософські погляди інших реформаторів.

Відповідь:

Дякую за запитання. Дійсно, чимало цінних ідей у розвиток природного права, яке було теологічно обґрунтованим, внесли також такі ідеологи Реформації, як: Ж. Кальвін, Т. Мюнцер, М. Цвінглі та ін. До найвизначніших ідеологів і впливових діячів Реформації належав і Жан Кальвін. Філософсько-правове вчення Ж. Кальвіна, як і М. Лютера, було побудоване на звільненні особистості, людської душі від суворих католицьких канонів і традицій. Цим філософом було здійснено спробу поєднання релігійних ідей та ідей особистої свободи. Філософсько-правові ідеї Ж. Кальвіна є фактичним продовженням філософії права М. Лютера. Так, Ж. Кальвін, як і його учитель, мав такі філософсько-правові погляди:

- відстоював звільнення особистості від релігійних традицій, канонів та обрядів;
- дотримувався августинівської традиції трактування світу та його двокомпонентності;
- засуджував гуманістичне тлумачення значення волі та розуму у прийнятті соціально-правових рішень, у вчиненні добра людиною;
- відкидав гуманістичні ідеї щодо божественної природи людини та природну схильність до добра;
- відстоював божественну детермінацію, згідно з якою Бог заздалегідь передбачив, хто з людей приречений на спасіння, а хто на покарання;
- підтримував ідею успішності людини;
- оголошував владу божественною;
- відкидав свободу і волю, оскільки вважав, що вони є джерелом гріховності людини;
- вважав працю найважливішим релігійним обов'язком.

Савенко В.В., д.ю.н., професор: Досліджуючи класичну філософію права, Ви однак не виокремлюєте класичні методи права. У зв'язку з цим запитання, чи використовує Ви ці методи у своєму дослідженні?

Відповідь:

Дякую за запитання. У роботі використовувались загальні методи права, такі як: порівняльний, логічний, історичний, системний, діалектичний, аксіологічний тощо. Зокрема, історичний підхід – для осмислення значень природно-правових категорій, урахування змін історичних типів філософування та їх соціокультурної зумовленості. Окрім того, в процесі дослідження свою дієвість виявили наступні методи:

- *порівняльний*, який дозволив визначити подібність і відмінність різновидів індивідуалізму, які утворилися у різні історичні періоди;
- *логічний* – засобами якого доведено, що індивідуалізм є результатом розвитку історичного процесу, під час якого створювалися відповідні умови його послідовного і закономірного існування;
- *системний* - його роль полягає у дослідженні індивідуалізму як системи, тобто як цілого, складеного з частин, сукупності взаємозв'язаних елементів, цілісності; за допомогою системного принципу у дослідженні була здійснена класифікація індивідуалізму та його елементів, тобто їх розподіл за класами, видами тощо;
- *діалектичний*, яким доведено причини виникнення та розвитку індивідуалізму, вказано на ті каталізатори, які стали ключовими для встановлення даної філософсько-правової категорії;
- *аксіологічний* довершує всю сукупність підходів до аналізу, оскільки всі елементи індивідуалізму фактично визнано сьогодні правовими цінностями.

Налуцишин В.В., д. ю. н., професор: Хотілося б детальніше з'ясувати, які принципи теологічного права посприяли виникненню індивідуалізму в християнську епоху?

Відповідь:

Дякую за запитання. Так, дійсно, виникнення індивідуалізму в християнську епоху пов'язано із формуванням середньовічного права на основі таких принципів, як:

- 1) принцип теоцентризму (єдинобожжя, монотеїзм), згідно з яким Бог – центр світу і ніщо не відбувається без Його відома. Цей принцип означає, що право має теократичний характер, а тому сформоване на основі релігійних традицій та канонів. Законослухняна поведінка – це поведінка, яка відповідає релігійним нормам;
- 2) принцип креаціонізму, відповідно до якого Бог все створив з нічого. Створивши світ і людину, він створив і природне право. Нове природне право пов'язане з духовною єдністю душі і тіла, а не земним порядком. Цей принцип розуміє свободу волі не лише як можливість вибору, а й як творчий акт;
- 3) принцип антропоцентризму – головною фігурою у світі є людина, заради якої створений світ. Всі люди володіють автономною індивідуальністю.

Відбувається кардинальне переосмислення сутності та призначення людини. Отже, людина володіє найвищою цінністю, а Бог є особистістю;

4) принцип гуманізму. У середньовічну епоху появився інтерес до внутрішньої сторони людини. Відтоді право звертає увагу не лише на факти та поведінку суб'єкта права, як це було в античній філософії, але й на волю та наміри людини. Вчинки людини трактуються не як результат розумної чи нерозумної природи, а як особистісний вибір людини. На місце ритуалу і обряду приходять людяність, віра, милосердя, добро, чистота душі, людинолюбство та персональна відповідальність;

5) принцип персоналізму – людина розуміється як унікальна особа з незалежною самоцінністю та індивідуальною неповторністю;

6) принцип рівності та справедливості. Бог проголошує рівність між всіма людьми, бо кожна людина (бідна чи багата, священик чи простолюдин, селянин чи феодал, чоловік або жінка, дитина чи старець тощо) створені за подобою Божою. Справедливість же ділиться на людську та Божу. Остання є найчеснішою та неоспорюваною. Щодо людської, то її суть зводиться до відплати рівним за рівне, кожному – своє;

7) принцип відповідальності та свободи волі. Людина повинна нести персональну відповідальність за свої вчинки та розуміти про справедливу відплату. Більше того, у разі, коли людина оступиться, то її покарання чекає не лише на людському суді, але й на Божому. Воля трактується обмежено, адже людина повинна зректись своєї волі на користь Божої. Людина не вільна в сенсі самовизначення, а лише у виборі між добром та злом, між гріховною поведінкою та богослухняною. Свобода вибору має одне правильне рішення – вибір Бога.

Циганюк Ю.В., д.ю.н., професорка: Які античні філософсько-правові положення стали основою християнського індивідуалізму?

Відповідь:

Дякую за запитання. Основою християнського індивідуалізму стали окремі античні філософсько-правові положення, а саме: ідея звільнення людини від світу в період еллінізму; античне вчення про душу; уявлення про державу як про якийсь організм; положення про високу значимість закону для влаштування нормального державного життя; філософсько-правові погляди на справедливість, які стали основою для християнського розуміння права та справедливості; взаємозв'язок Бога та буття; положення про правильні і неправильні державні форми і про їх кругообіг; ідея розуміння «людина – результат природи» доповнилася божественною основою, ідея природного права як норми, що випливає з природи речей; філософсько-правові ідеї римського права, які стали основою християнського позитивного права.

Костяшкін І.О., д.ю.н., професор: Які питання стали важливими і показовими для осмислення сутності Реформації і формування відповідної концепції індивідуалізму?

Відповідь:

Дякую за запитання. Сутнісною характеристикою Реформації стали питання теологічні, оскільки саме вони були тим фундаментом, на якому ґрунтується

філософсько-правова концепція індивідуалізму. До цих питань найбільше належить питання про структуру церковної організації, яке, своєю чергою, призвело до питання рівності між мирянами та священнослужителями, а згодом між всіма, як дітьми Божими; розуміння покликання, з якого частково зросла трудова етика протестантських країн; вчення про два царства – спроба обґрунтувати розмежування компетенції матеріальної і духовної складових людського буття. Отже, надалі лютерани стали відстоювати основні філософсько-правові ідеї індивідуалізму. Зокрема, все частіше зверталась увага на недемократичність тогочасних відносин між владою та її громадянами, а також нерівність, яка була викликана нерівним соціальним становищем різних верст населення та існуванням кріпацтва. Інші послідовники протестантської церкви стали звертати увагу не лише на реформацію католицької церкви, але й усього суспільного устрою, форми правління, значення демократії та її головного представника – народ.

Гринько С.Д., д.ю.н., професорка: Відомо, що класична філософія права розвивалась також за цивілізаційним принципом. Які цивілізаційні характеристики були використані Вами у дисертаційному дослідженні для аналізу індивідуалізму?

Відповідь:

Дякую за запитання. Дійсно, класична філософія права розвивалась з огляду на цивілізаційний критерій, а відтак їй були притаманні як хаос, так і прогрес, а тому індивідуалізм весь цей час перебував то у розвитку, то в занепаді. Звідси, індивідуалізму, як і класичній філософії права властивим був спіралеподібний розвиток, який акумульовано саме через синергетичний підхід.

ВИСТУПИЛИ:

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, ректор Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова **Омельчук Олег Миколайович**, як науковий консультант здобувача Пилипишина П.Б., зазначив, що актуальність теми дисертації «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права» обумовлена низкою чинників, що належно обґрунтовані її автором у вступі цього дослідження. Адже на сьогодні є достатні підстави констатувати необхідність дослідження концепції індивідуалізму, зокрема з огляду на класичну філософсько-правову традицію. Тому праця є актуальним і своєчасним внеском у розвиток науки філософії права.

Тему дисертації затверджено вченою радою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (протокол № 12 від 21 червня 2019 року).

Вдалою і теоретично обґрунтованою є структура дисертації, яка включає вступ, 20 підрозділів, об'єднаних у 6 розділів («Основоположні засади філософсько-правового дослідження індивідуалізму в класичній філософії права», «Зародження гуманістичного світогляду в епоху античності як початок філософсько-правового осягнення індивідуалізму», «Історична динаміка вираження філософсько-правових ідей індивідуалізму у Середньовіччі», «Розкриття власного «Я» та утвердження гідності та самостійності людини в епоху Відродження і Реформації», «Обґрунтування суверенності людини як морального суб'єкта та «атомізація» суспільства в епоху Нового часу», «Визнання інтелектуальної автономії особистості в Німецькій класичній філософії»), а також висновки і список використаних джерел.

У вступній частині наявні всі необхідні елементи, чітко окреслено об'єкт і предмет, завдання та методологічна основа наукової праці.

Безперечний методологічний інтерес представляє виокремлення автором роботи методологічного прийому, що побудований на протиставленні класики та посткласики, котрий дозволив зауважити особливості розвитку та формування індивідуалізму у класичній філософії права. Завдяки цьому підходу встановлено, що індивідуалізм – новаторська філософсько-правова течія, яка спирається на попередні філософсько-правові ідеї.

Також у ході всього дослідження простежується застосування історичного, цивілізаційного, синергетичного підходів та аксіологічного підходів.

Принагідно треба відзначити, що присутність автора відчувається на кожній сторінці рукопису, оскільки здобувач не минає жодної проблеми за предметом дослідження та прагне їх неординарно розв'язати з урахуванням нагальних потреб науки філософії права.

Передусім автор розкриває науковій спільноті погляд на виникнення та розвиток індивідуалізму у класичній філософії права. У зв'язку з цим Пилипишин П.Б. з'ясував стан дослідження феномена індивідуалізму та перспективні еволюційні інтерпретації у класичній філософії права; обґрунтував методологічні засади дослідження індивідуалізму в класичній філософії права; охарактеризував античний світогляд як філософсько-правову рефлексію витоків індивідуалізму; проаналізував дофілософську традицію у пошуку інакшості; висвітлив політично-правову систему грецьких міст-держав та пошук людиною особистої автономії;

проаналізував досократичний період як трансформацію свідомості людини з родової до індивідуальної; дослідив класичну філософію Античності як прорив у розвитку індивідуалістичних тенденцій у філософії права; визначив індивідуалізм на тлі епохи еллінізму: перехід від грецької правової культури до римської; виявив становлення новітніх ознак індивідуалізму в середньовічній Європі через переосмислення античних традицій; охарактеризував формування індивідуалізму у Середньовіччі в контексті філософсько-правових принципів; простежив виникнення індивідуалізму в філософсько-правових поглядах видатних мислителів середньовічної епохи; здійснив аналіз гуманістично-антропоцентричного спрямування ренесансних аксіологічних новацій в індивідуалізмі; вирізняв філософсько-правову культурну поляризацію індивідуалізму мислителями епохи Відродження; відобразив Реформацію як успадкований ренесансний феномен і його традицію в індивідуалізмі; проаналізував основи індивідуалістичних концепцій у «столітті геніїв»; здійснив аналіз індивідуалізму як основи культурної матриці доби Просвітництва; розкрив філософсько-правові ідеї людини, що самовизначається, як основну догматичну новацію Просвітництва; розглянув людину в німецькій класичній філософії як креативну істоту, що впливає на світ і конструює його; виявив і охарактеризував автономного індивіда, наділеного «трансцендентальною» свободою, у філософсько-правових ідеях Канта; сформулював інтерпретацію індивідуалізму на основі філософсько-правових ідей німецьких класиків.

Автор поетапно переходить від епохи до епохи, виявляючи основні параметри, показники індивідуалізму, як концепції буття людини, спілкування, розвитку і вдосконалення у соціумі.

Усі поставлені завдання підкорені меті дослідження, а методологічний інструментарій уможлиблює їх належне розв'язання.

Значна увага автора сконцентована на питаннях класифікаційного характеру, внаслідок чого запропоновано низку принципів, які характеризують явище індивідуалізму, розкривають його природу. Наприклад, йдеться про принципи, які сприяли виникненню індивідуалізму в християнську епоху (так званий християнський індивідуалізм), а саме: теоцентризм, креаціонізм, антропоцентризм, гуманізм, персоналізм, рівність та справедливість, відповідальність та свобода волі, або позиціонували гуманістичний індивідуалізм, як-от: гуманізм, антропоцентризм, деїзм та паритетність, самоцінність, суверенність, автономність, самопізнання, натуралізм, гармонійність, раціоналізм, моральність, свобода та відповідальність, толерантність.

Здобувач визначив специфіку такого виду індивідуалізму, як індивідуалізм у вигляді трудової протестантської етики (трудова індивідуалізм), засновником якого став Мартін Лютер.

Уперше в науці філософії права встановлено, що, епоха Нового часу, відкривши принцип індивідуальної свободи, який є одним із найголовніших принципів індивідуалізму – повернула зацікавлення до природних прав людини, місця людини у державі, взаємозв'язку громадянина і держави. Новий атомічний індивідуалізм (індивідуалізм, відповідно до якого людина – це атом, який є автономним, незалежним, самотутнім) трансформувалася державно-правове життя, змінив свідомість тогочасної людини, змінив правове мислення суспільства.

Також вперше охарактеризовано індивідуалізм у німецькій класичній філософії, як індивідуалізм дуалістичний, оскільки у вирішенні практично будь-якого питання у ньому наявні суперечливі тенденції, що також сприяло спробам або штучно розділяти ці тенденції, або по-новому синтезувати їх.

Викликають зацікавленість результати дослідження, пов'язані з удосконаленням теоретичних поглядів на індивідуалізм в історичній ретроспективі та встановлено два важливі факти його філософсько-правового контенту: згідно з першим - порівнювати індивідуалізм можна завжди двояко. Перший шлях – це порівняння індивідуалізму через призму теперішнього правового розуміння. У такому випадку можна віднайти ознаки, які свідчать про «недорозвиненість» цього правового явища. Другий шлях – це порівняння розуміння індивідуалізму з попередніми епохами. У разі такого порівняння віднаходимо аргументи на користь розвитку цього філософсько-правового явища; згідно з другим - дуалізм поглядів і думок був притаманний будь-якій епосі. Тому завжди можна здійснити аргументацію як на користь існування індивідуалізму, так і навпаки.

Автор окреслив теоретичні підходи щодо виявлення в античній філософії кількох основних етапів у філософсько-правовому осмисленні проблем людини: перший етап – дофілософська традиція; другий етап - розпад старого родового ладу у грецьких містах-державках, процвітання рабовласництва та трансформація попередніх традицій; третій етап – досократичний, пов'язаний з розвитком двох філософсько-правових шкіл: атомізму та софізму; четвертий етап пов'язаний з життям і діяльністю таких видатних грецьких філософів, як: Протагор, Сократ, Платон і, особливо, Аристотель; п'ятий етап - елліністичний, коли з'являється низка філософсько-правових шкіл: академіки (платонівська Академія), стоїки, епікурейці, кініки тощо.

Доволі цікавими видаються результати дослідження філософсько-правових та догматичних новацій у епоху Просвітництва, котрі впливали на утвердження індивідуалізму, зокрема: утворення природних прав людини та їх нормативне закріплення; акцентування на необхідності в самопізнанні, самооцінці та самоствердженні; розкріпачення самосвідомості людини; організація активного, діяльнісного ставлення до світу; акцентування на вільній, здатній до самовизначення особистості; декларування рівності соціальних можливостей та права кожного громадянина реалізувати свої природні індивідуальні нерівності; забезпечення вільного вияву індивідуальної ініціативи; формування нової системи цінностей, яка стала позитивно зверненою до людини; утвердження державно-правового ідеалу; порядок створення демократичних форм правління.

Практично цінним видається результат аналізу дослідження філософії Канта, який сформулював такі індивідуалістичні ідеї: все у світі має значення лише як засіб, і тільки людина – мета сама в собі; людина є моральною особою, наділеною гідністю, автономією та незалежністю; людина є законодавцем теоретичної та практичної діяльності; людині притаманне виведення з актів суб'єктивності доказів існування зовнішнього світу; будь-якій дії передуює не людина, а свободна воля, яка є носієм індивідуалізму; основою моралі є почуття провини, трансцендентальним, глибинним джерелом якої є свобода волі; засвідчення тотожності вільної волі з моральним діянням та рівнозначних моральних можливостей та; розкриття буття як продукту творчої свободи людини, її діяльності; людина є особистістю завдяки

наявності у неї самосвідомості; людські дії мають бути моральними та полягати в злагоді з апіорним обов'язком, своєю чергою, розум їй нагадує про необхідність слідувати надприродним вимогам обов'язку; духовність є основою моральності, практичного розуму, яка виявляється внутрішньою єдністю нематеріальності особистості; обґрунтування вільного самовизначення індивіда як прояв всезагального, розумного, морального, трансцендентального начала, однією з вимог якого постає сумісність свободи дії індивіда зі свободою дії кожного іншого.

Важливе теоретичне і прикладне значення має також та частина дослідження, в якій автор розкриває розуміння того, що класична німецька філософія до аналізу взаємозв'язку людини і світу підходить якісно по-новому, осмислюючи людину, насамперед, як активну істоту, що впливає на світ і конструює його

Більшість положень дисертації видаються оригінальними авторськими надбаннями, вони є належно обґрунтованими і достовірними, одержані в результаті докладного аналізу здобутків правової доктрини.

Доцільно зауважити, що загалом кількість реальних здобутків автора перевищує кількість положень, винесених автором дисертації на захист. Водночас положення новизни трьох рівнів (уперше, удосконалено, дістало подальшого розвитку) відповідають зазначеним рівням наукової новизни і відповідають рівню докторської дисертації.

Варто відзначити й повноту викладу результатів дослідження в наукових публікаціях, зарахованих за темою дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Основні результати дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук її авторопримкнув у 47 наукових публікаціях, зокрема: в одноосібній монографії, у 21 статті у наукових фахових виданнях України, у 5 статтях у двох закордонних виданнях і одному вітчизняному, проіндексованих у базі даних Scopus, Web of Science, а також у тезах 20 повідомлень на науково-практичних конференціях, проведених в Україні. Отже, автор забезпечив належну публікаційну географію, а також належну кількість і якість праць, в яких опубліковані наукові результати дисертації, а також тих, які засвідчують апробацію цих результатів.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права», автором якої є кандидат юридичних наук, доцент Пилипишин Павло Богданович, є кваліфікаційною науковою працею, виконаною здобувачем самостійно; містить наукові положення та нові науково обґрунтовані результати зі спеціальності 12.00.12 «Філософія права», одержані здобувачем особисто, які мають практичну та теоретичну цінність та які підтверджуються документами, що засвідчують проведення здобувачем досліджень; виконана за науковою спеціальністю 12.00.12 «Філософія права» відповідно до переліку, який затверджує МОН України; відповідає паспорту спеціальності 12.00.12 «Філософія права», затвердженому МОН України; містить обґрунтовані висновки на основі одержаних здобувачем достовірних результатів; характеризується єдністю змісту; свідчить про особистий внесок здобувача в науку щодо розв'язання важливої теоретичної та прикладної проблеми; відповідає принципам академічної доброчесності.

Омельчук О.М. підсумував, що дисертація Пилипишина Павла Богдановича «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права»

повністю відповідає нормативним вимогам, які ставляться до докторських дисертацій, за змістом відповідає спеціальності 12.00.12 «Філософія права», і рекомендується до захисту в спеціалізованій вченій раді із захисту докторських дисертацій.

Після цього слово було надано рецензентам дисертаційного дослідження.

Савенко В.В., доктор юридичних наук, професор, наголосив, що нинішнє світобуття є віддзеркаленням «трансперсонального феномена» у світі і в українському суспільстві зокрема, в рамках якого відбувається утвердження західних правових цінностей та взірців соціальної поведінки, заснованих на такому неоднозначно вимірному стереотипі, як індивідуалізм. Історія людства заснована на прагненні досягти розуміння того, що є найбільшою і найважливішою соціальною цінністю – життя людини, її свобода чи людська гідність. Відповідно, як слушно, відзначає автор дисертації, мотиваційна складова дослідження обумовлена встановленням «філософсько-історичних маркерів правового позитиву», а також «деструкції у свідомості людства, які позначились на відсутності одностайності у референції індивідуалізму, спричинилися аж до проявів диктату та появи вождизму». Насьогодні ідея індивідуалізму репрезентується у світлі філософсько-правової рефлексії як принципової підстави для формування національної правової культури та виникнення, за словами Агатангела Кримського, «монадної особистості», яка репрезентує свою національно-ментальну культуру.

Оскільки індивідуалізм – це постійна сутність в історії філософсько-правової думки, однак вона завжди супроводжується змінними властивостями. В історії філософії права можна простежити різноманітні соціальні, культурні, політичні, правові форми індивідуалізму, які згодом трансформувалися у сучасні концепції цього феномена та стали топосом розвитку різних історичних видів індивідуалізму. Саме тому індивідуалізм в ході історичної еволюції відтворив різноманітні суб'єктивні компоненти і цінності, принципи, норми, які були притаманні конкретному історичному періоду, внаслідок чого він акумулював аксіологічні, феноменологічні, антропологічні, соціокультурні вартісні атрибути і модуси «самості», які втілились в суспільну думку як начала матеріального і духовного індивідуалізму.

Надважливо визначити місце людини у суспільстві на кожному етапі її розвитку, адже такий науковий правовий діалог резонує із сучасним місцем людини, сенсом її життя, що засвідчує постійну актуальність дослідження питань юридизації свободи. Саме тому рецензовану працю можна назвати внеском у розвиток новітньої філософсько-правової думки України, а вибір теми дисертаційного дослідження треба визнати правильним, науково обґрунтованим та таким, що відповідає сучасним запитам науки філософії права.

Структура роботи обумовлена її метою, завданнями, об'єктом та предметом. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, висновків та списку використаних джерел. Логічність та послідовність побудови структури роботи сприяли обґрунтованості та достовірності отриманих автором науково придатних результатів дослідження.

Рецензоване філософсько-правове дослідження ґрунтується на різних загальнонаукових та спеціально-юридичних методах наукового пізнання, зокрема: історичному, синергетичному, порівняльному, логічному, системному, діалектичному та аксіологічному.

Достовірність результатів дослідження підтверджується належно використаною джерельною базою.

Автор сформулював власне бачення проблема генези індивідуалізму, яка має філософсько-правовий характер, оскільки аналіз цього феномена відображає закономірності минулого, сучасності та проєктує майбутній розвиток індивідуалізму. Тому категорія індивідуалізму виступає як конкретне історичне явище, яке не залишається незмінним щодо свого змісту. Автором враховано, що генеза індивідуалізму містить протиріччя: у кожній епосі віднаходимо ознаки то розвитку, то занепаду, то рух, що позначає сповільнення прогресу. Класичний період розвитку індивідуалізму рухався еволюційно, фактично кожна наступна епоха була своєрідним продовженням попередньої, де філософсько-правові ідеї індивідуалізму вдосконалювалися та набували нового змісту.

Пилипишином П.Б. здійснено дослідження джерел відкриття індивідуалізму. Для вирішення цього завдання автором дисертації проаналізовано ту проблемну ситуацію, у надрах якої виник цей феномен. Автором зазначено, що філософсько-правовий рух до нових результатів протікає як процес оновлення інтерпретації сутності досліджуваного предмета по його історичній осі. Встановлено, що центром грецької думки не був індивідуалізм сам собою, однак, він розвивався в безперервних дискусіях про форми найкращого державного устрою, постійно трансформувався через ідеал активного громадянина, від добродіяння якого вирішальним чином залежав добробут усього суспільства. Водночас, як справедливо відзначає Пилипишин П.Б., епохою Античності доведено, що цінність людини, її індивідуальність, будучи реальною, залишається лише привілеєм деяких (вільних громадян) і не може визначати людську сутність у її загальності. Однак, саме Античність продемонструвала хоча й обмежену, але конкретну і реальну цінність людини через такі категорії права, як свобода, рівність та справедливість.

Беззаперечно можна погодитися із новизною теоретичні підходи щодо виявлення в античній філософії кількох основних етапів у філософсько-правовому осмисленні проблем людини, зокрема, це: перший етап – дофілософська традиція; другий етап – розпад старого родового ладу у грецьких містах-державах, процвітання рабовласництва та трансформація попередніх традицій; третій етап – досократичний, пов'язаний з розвитком двох філософсько-правових шкіл: атомізму та софізму; четвертий етап пов'язаний з життям і діяльністю таких видатних грецьких філософів, як: Протагор, Сократ, Платон і, особливо, Аристотель; п'ятий етап – елліністичний, коли з'являється низка філософсько-правових шкіл: академіки (платонівська Академія), стоїки, епікурейці, кініки тощо.

Цікавими і обґрунтованими є положення дисертації, що стосуються виокремлення принципів середньовічного права, які сформувалися під впливом християнського вчення. Йдеться про: *принцип теоцентризму* (єдинобожжя, монотеїзм) – згідно з ним – Бог – центр світу, ніщо не відбувається без Його відома. Відповідно до цього принципу релігійні традиції та канони є основою права, а тому воно має теократичний характер. Законослухняна поведінка – це поведінка, яка

виконується в межах релігійних норм; *принцип креаціонізму*, відповідно до якого Богом з нічого створене все. Природне право, як і світ та людина, теж створене ним. Нове природне право пов'язане не із земним порядком, а з духовною єдністю душі і тіла. Цей принцип трактує свободу волі не лише як можливість вибору, а й як творчий акт; *принцип антропоцентризму* – основною постаттю у світі є людина, для якої створений світ. Всі люди мають автономну індивідуальність. Сутність та призначення людини кардинально переосмислюються. Отже, людина наділена й найвищою цінністю, а Бог є особистістю; *принцип гуманізму*. У середньовічну епоху з'явився інтерес до внутрішньої сутності людини. Відтоді для права стають важливими воля та наміри людини, а не факти та поведінка суб'єкта права, як це було в античній філософії. Вчинки людини розуміються як особистісний вибір людини, а не як результат розумної чи нерозумної природи. Віра, людяність, милосердя, чистота душі, добро, людинолюбство та персональна відповідальність займають місце ритуалу і обряду; *принцип персоналізму*, згідно з яким людина є унікальною особою з індивідуальною неповторністю та незалежною самоцінністю; *принцип рівності та справедливості*. Через схожість до Бога проголошується рівність між всіма людьми. Своєю чергою справедливість є людська (кожному – своє, відплата рівним за рівне) та Божа (неоспорювана та найчесніша); *принцип відповідальності та свободи волі*. Людина за свої вчинки повинна нести персональну відповідальність та розуміти суть справедливої відплати. Більше того, покарання за недоброчесну поведінку чекає як на людському суді, так і на Божому. Оскільки людина зобов'язана зректися своєї волі на користь Божої, то воля розуміється обмежено. У сенсі самовизначення людина не вільна, їй дозволяється обирати лише між добром та злом, між гріховною поведінкою та богослухняною. У сенсі свободи вибору є лише одне правильне рішення – вибір Бога.

Вперше в науці філософії права сформульовано філософсько-правові принципи гуманістичного індивідуалізму, як-от: гуманізм, антропоцентризм, деїзм та паритетність, самоцінність, суверенність, автономність, самопізнання, натуралізм, гармонійність, раціоналізм, моральність, свобода та відповідальність, толерантність.

Імпонує наукова теза про дуальність індивідуалізму у німецькій класичній філософії, оскільки у вирішенні практично будь-якого питання у ньому наявні суперечливі тенденції, що також сприяло спробам або штучно розділяти ці тенденції, або по-новому синтезувати їх.

Безсумнівно дістали подальшого розвитку основні положення досліджень щодо епохи Реформації та встановлення основного підсумку цієї доби – звернення до гідності та самостійності особистості. Філософсько-правове вчення Реформації започаткувало нову ідеологію, згідно з якою людина почала самостійно мислити, мати можливість для самовизначення, дбати про власні інтереси та вигоди.

Прийнятними є висновки щодо дослідження філософсько-правового мислення Нового часу, яке відчуло на собі вплив натуралістичних поглядів, атомістично-механістичного мислення, де людина – це природна істота і за законом природи має право відстоювати своє життя, свободу і власність. У результаті відбувається атомізація суспільства, де кожна людина – індивід (самостійний атом).

Оригінальним, новим звучанням позначено дослідження філософії Канта, який навів такі індивідуалістичні ідеї: все у світі має значення лише як засіб, і тільки людина – мета сама в собі; людина є моральною особою, наділеною гідністю,

автономією та незалежністю; людина є законодавцем теоретичної та практичної діяльності; людині притаманне виведення з актів суб'єктивності доказів існування зовнішнього світу; будь-якій дії передують не людина, а свободна воля, яка є носієм індивідуалізму; основою моралі є почуття провини, трансцендентальним, глибинним джерелом якої є свобода волі; засвідчення тотожності вільної волі з моральним діянням та рівнозначних моральних можливостей; розкриття буття як продукту творчої свободи людини, її діяльності; людина є особистістю завдяки наявності у неї самосвідомості; людські дії мають бути моральними та полягати в злагоді з апіорним обов'язком, своєю чергою, розум їй нагадує про необхідність слідувати надприродним вимогам обов'язку; духовність є основою моральності, практичного розуму, яка виявляється внутрішньою єдністю нематеріальності особистості; обґрунтування вільного самовизначення індивіда як прояв всезагального, розумного, морального, трансцендентального начала, однією з вимог якого постає сумісність свободи дії індивіда зі свободою дії кожного іншого.

Заслужують на підтримку також інші висновки та пропозиції сформульовані в дисертаційній роботі.

Наукові здобутки дисертанта підтверджуються та відображаються в його 47 наукових публікаціях, кількість та якість яких відповідає встановленим нормативно-правовим вимогам. До них належать: монографія «Класична парадигма індивідуалізму у праві: філософсько-правовий вимір», 21 стаття у наукових фахових виданнях України з напрямку, з якого підготовлено дисертацію. За темою дисертації Пилипишина П.Б. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук також наявні п'ять статей у наукових періодичних виданнях, проіндексованих у базі даних Web of Science Core Collection. Усі наукові положення, що винесено на захист, отримані Пилипишином П.Б. самостійно.

Матеріали дисертації Пилипишина П.Б. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук пройшли належну апробацію у 20 науково-практичних конференціях, проведених в Україні.

Схвально оцінюючи дисертацію, резонно звернути увагу на те, що у дисертаційному дослідженні є наукові положення, які потребують додаткової аргументації.

1. Автор, цілком справедливо, наголошує на некоректності тези про абсолютну відсутність філософсько-правових ідей щодо свободи в епоху Середньовіччя. Проте детальнішого обґрунтування потребує відстоювання значення античного світогляду та філософсько-правової думки для формування середньовічної «версії» індивідуалізму.

2. Автор роботи також слушно вказує на те, що мислителі Ренесансу закріпили в історії ідею натуралізму, згідно з якою людина панує над всією природою, вона творець власного життя. У розумінні індивідуалізації епоха Відродження створила підґрунтя для нових тенденцій, адже вперше в історії філософсько-правової думки починає розкриватися суть особистої свободи і відповідальності. Наведена теза потребує додаткового змістовного розвитку з огляду на взаємозалежність категорій раціонального та ірраціонального при визначенні природи такої відповідальності.

3. В дисертаційній роботі аналізується індивідуалізм у німецькій класичній філософії, при цьому позиціонується його дуальна природа. У зв'язку з цим, як

видається, пояснення потребує значення такого «дуалістичного» індивідуалізму для дослідження подальших тенденцій розвитку цього явища, не зважаючи на суперечливість його характеристик.

Висловлені зауваження не є істотними і не знижують позитивну оцінку дисертаційного дослідження. Загалом дисертація написана на належному науковому рівні, є самостійною завершеною науковою працею, в якій отримані нові науково обґрунтовані результати, що у сукупності комплексно вирішують наукову проблему.

Загальний висновок. Дисертаційне дослідження Павла Богдановича ПИЛИПИШИНА на тему «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права» корелюється з Порядком присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання присудження (позбавлення) наукових ступенів» від 17 листопада 2021 р. №1197, є завершеною самостійною кваліфікаційною науковою працею, в якій отримано низку науково обґрунтованих результатів, що в сукупності вирішують наукову проблему, що має істотне значення для науки філософії права, а його автор – ПИЛИПИШИН Павло Богданович заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.12 «Філософія права».

Налуцишин В.В., доктор юридичних наук, професор, підтвердив, що тема рецензованої дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права» видається фундаментальною, актуальною і складною.

Рецензент визнав актуальність проведеного автором дослідження, обґрунтованість і достовірність положень роботи, високий теоретичний рівень. Все це дало змогу автору реалізувати поставлену мету дослідження і вирішити наступні завдання:

- визначити стан дослідження феномена індивідуалізму та перспективні еволюційні обґрунтування у класичній філософії права;
- обґрунтувати методологічні засади дослідження індивідуалізму у класичній філософії права;
- розкрити античний світогляд як філософсько-правову рефлексію витоків індивідуалізму;
- проаналізувати дофілософську традицію у пошуку інакшості;
- розглянути політично-правову систему грецьких міст-держав та пошук людиною особистої автономії;
- охарактеризувати досократичний період як трансформацію свідомості людини з родової до індивідуальної;
- дослідити класичну філософію Античності як прорив у розвитку індивідуалістичних тенденцій у філософії права;
- визначити індивідуалізм на тлі епохи еллінізму: перехід від грецької правової культури до римської;
- виявити становлення новітніх ознак індивідуалізму в середньовічній Європі через переосмислення античних традицій;

- проаналізувати утворення індивідуалізму у Середньовіччі в контексті філософсько-правових принципів;
- розглянути розкриття християнського індивідуалізму в філософсько-правових поглядах видатних мислителів середньовічної епохи;
- здійснити аналіз гуманістично-антропоцентричного спрямування ренесансних аксіологічних новацій в індивідуалізмі;
- вирізнити філософсько-правову культурну поляризацію індивідуалізму мислителями епохи Відродження;
- відтворити значення ідей Реформації як успадкованого ренесансного феномена і його традицію в індивідуалізмі;
- проаналізувати основи індивідуалістичних концепцій у «столітті геніїв»;
- здійснити аналіз індивідуалізму як основи культурної матриці доби Просвітництва;
- розкрити філософсько-правові ідеї людини, що самовизначається, як основну догматичну новацію Просвітництва;
- здійснити розгляд в Німецькій класичній філософії людини як креативної істоти, що впливає на світ і конструює його;
- виявити автономного індивіда, наділеного «трансцендентальною» свободою, у філософсько-правових ідеях Канта;
- сформулювати інтерпретацію індивідуалізму в філософсько-правових ідеях німецьких класиків.

Беззаречним досягненням дисертації є диференціація в античній філософії п'яти основних етапів філософсько-правового осмислення проблеми людини. Автор обґрунтував, що: давньогрецькі уявлення першого етапу у філософсько-правовому осмисленні проблеми людини були сконцентровані у міфах, де людина, боги, поліс, право – органічні частини Всесвіту, що підпорядкований Логосу (загальному закону). Право є проявом Логосу, а звичаєве право є концентрацією вічної справедливості. Цей період античної правової думки, як справедливо відзначає Пилипишин П.Б., характеризується вивільненням людини від природи, її залежності від традиційних норм та порядків, міфологічної свідомості. Спершу таке вивільнення є лише абстрактним, умовним та можливим тільки в епосі. Адже в цей період у людини відсутнє місце у соціумі та її статус, а сам індивід є частиною природи, родовим елементом, який може лише постійно повторювати традиційні схеми та звичаєву поведінку. Оскільки життя людини наперед визначене долею, а її вчинки та рішення нічого не змінять, то вона є безініціативною.

Єдиним джерелом, де в дофілософській традиції вдається відмежувати індивідуальну свідомість від колективної, є епос. Саме в епосі закладено такі філософсько-правові ідеї, які стали фундаментом подальшого розвитку індивідуалізму. Однак, треба пам'ятати, що як і сама людина, право тут – теж частина природи, адже всі ці ідеї є лише в межах логосно-номосної інтерпретації права. Отже: герой може діяти виходячи із власних інтересів, ставлячи перед собою власні цілі, тобто індивід здатний до самовизначення, зокрема правового; епічні герої наділені особистісними рисами; герой через усвідомлення зумовленості своєї долі має можливість власного правового вибору; у структурі особистості відокремлюється категорія «одиничного»; підтвердженням індивідуальності є те, що

герой завжди мислиться в однині; правові вчинки людини є індивідуально-мотивовані; здійснення свого призначення можливе лише через вольову участь; героїзм є драматичним шляхом боротьби за самотутність і самоствердження.

Обґрунтовано, що філософсько-правова рефлексія індивіда відбувалася подекуди дуже повільно та пов'язувалася з багатьма чинниками, зокрема: із втратою шанобливості до традицій та звичаю і зміною родового суспільного ладу. Як тільки людина стала членом полісу-держави, фіксується початок вже іншого етапу у філософії права, який засвідчує першу появу індивідуалізму, адже громадянин полісу вже був сприйнятий як самотійний суб'єкт права, який здатний брати участь у політико-правових відносинах. Щоправда, мовиться лише про вільних громадян. Треба пам'ятати, що антична філософія права теоретично завжди випереджала реальний правовий стан суспільства, оскільки упродовж всієї історії відомі випадки жорстокого поводження з рабами. Тому ідея рівності у філософії права Античності є завжди категорією відносною, бо ця рівність стосується лише вільних громадян. Отже, другий етап характеризується тим, що індивід звільняється від кровно-родинних відносин, що дає можливість бачити в ньому не тільки індивіда, наділеного особистісними характеристиками, подібного до героїв епосу, а особистість, здатну до самосвідомості, здатну до оцінки своїх і чужих вчинків, на основі власних думок і установок, а отже, суб'єкт тут вже спроможний самотійно оцінити своє місце у світі і ступінь власної волі та самореалізації.

Третій етап слушно пов'язується Пилипишиним П.Б. із філософсько-правовими ідеями атомізму та софізму. Саме ці школи остаточно закріпили перехід права з логосно-номосних ідей до антропних. Спершу право розумілося як прояв Логосу (загального божественного закону), і лише згодом через індивідуалізм проявляються перші ідеї, які свідчать про вплив людини на право, зокрема: людина здатна самотійно створювати зразки поведінки; право – це результат домовленостей та людських зусиль; закон повинен сприяти реалізації людини тощо. Важливою особливістю цього етапу є те, що тогочасне право потрактоване вже і як позитивне, і як природне.

Автором дисертації підставно запропоновано концептуалізувати основні філософсько-правові ідеї атомізму та софізму, що стали поштовхом до подальшого розвитку індивідуалізму: заперечення свободи необхідності як підкорення традиціям, моральним нормам; здійснення спроби перенесення філософсько-правових інтересів з виміру пізнання природи і навколишнього світу на людину; твердження прив'язаності людини до зовнішніх порядків буття; розгляд індивіда як людини, яка здатна усвідомлювати власну відокремленість, незалежність та правову гідність; розкриття внутрішнього світу людини та значення її духовної свободи під час прийняття правових рішень; виокремлення людини та її індивідуальних якостей як вагомих детермінант при управлінні державою загалом, та у правовому вчинку зокрема; пов'язаність індивідуалізму з активністю людини. Первісно посталим виявлено значення «щастя» для особистості, яке означає свободу та самотійність у прийнятті нею рішень; твердження, що людина є автономний суб'єкт; визнання значення окремих індивідів для функціонування держави; твердження, що саме від волі людини залежить дія законів у державі; затвердження пріоритету індивідуального над колективним; відтворення у філософії права принципу самоцінності та індивідуального «Я»; характеристика права через антропологічно-

філософський принцип; розширення філософсько-правових уявлень про свободу, справедливість та відповідальність; поєднання закону з максимально можливою мірою свободи та індивідуальної свободи; перше обґрунтування договірної теорії, згідно з якою право – результат договору та людських зусиль; підтвердження рівності, свободи і незалежності договірного спілкування.

Цілком можна погодитися із положеннями роботи про продовження філософсько-правової традиції, започаткованої атомістами та софістами, в напрямку розвитку подальшої індивідуалістичної філософії, що проявилось у співвідношенні філософських форм античного гуманізму та антропоцентризму. Цей етап автор підставно характеризує «діаметральною протилежністю», адже по один бік знаходяться філософи, які відстоюють автономію індивіда, а по інший – Платон з ідеями ідеальної держави та абсолютного підкорення індивіда державі. Платон не визнавав особистість, її свободу та потреби, все це, вважав він, може зашкодити державі. Щастя, свобода, досконалість – не мають значення, цим людина повинна жертвувати заради держави. Люди мають бути у всьому рівні, однакові, підкорятися однаковим правилам, подібно мислити і відчувати.

П'ятий етап – елліністичний – проявився у низці філософсько-правових шкіл: академіки (платонівська Академія), стоїки, епікурейці, кініки тощо. У цьому періоді філософії права характерний перехід до проблем людської етики, моралізаторських одкровень в епоху занепаду, а потім і занепаду еллінської культури, що зумовлений поглинанням Римською імперією грецької держави. Остання епоха еллінізму характеризується зменшенням зв'язку держави і суспільної громади, руйнуванням полісу. Держава за таких обставин має насильницький характер щодо індивіда. Щодо права, то, як і раніше, воно характеризується через дуалізм та є вираженням справедливості.

Автор доклав чимало зусиль задля удосконалення теоретичних поглядів на індивідуалізм в історичній ретроспективі та встановив основні факти його філософсько-правового розгляду.

Заслуговують на увагу прагнення удосконалити наукову тезу про присутній пріоритет раціонального у добі Просвітництва, що означає пріоритет людського розуму, де розум має безмежні можливості та здатен забезпечити людину внутрішньою свободою. Тому на перший план висувається поширення обов'язковості постійного розвитку мислення та пропагування наукових знань. У результаті запропоновано: індивідуалізм в епоху Просвітництва вважати раціональним індивідуалізмом, якому притаманна система властивостей, пов'язаних зі змінами у людській свідомості, свободою, рівністю, природними та індивідуальними правами людини, приватними інтересами людини та суспільно-правовими змінами;

Заслуговує на підтримку низка інших наукових результатів дисертації, винесених на захист.

Рецензент також відзначив, що основні наукові результати рецензованої дисертації висвітлені у сорока семи наукових публікаціях. Ідеться про: монографію «Класична парадигма індивідуалізму у праві: філософсько-правовий вимір»; 21 статтю у наукових періодичних виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з напрямку, з якого підготовлено дисертацію. За темою дисертації Пилипишина П.Б. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук також

наявні п'ять статей у наукових періодичних виданнях, проіндексованих у базі даних Web of Science Core Collection. Всі наукові положення, що винесено на захист, отримані здобувачем самостійно.

На думку рецензента, матеріали дисертації Пилипишина П.Б. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук пройшли належну апробацію на 20 науково-практичних конференціях, проведених в Україні.

Рецензент відзначив, що попри всі позитивні характеристики дисертаційної роботи Павла Богдановича ПИЛИПИШИНА, деякі її наукові положення мають дискусійний або рекомендаційний характер.

1. З-поміж основних методів дослідження автор використовує методологічний прийом, що побудований на протиставленні класики та посткласики, котрий дозволив зауважити особливості розвитку та формування індивідуалізму у класичній філософії права. Цілком слушно відзначена ефективність такого підходу, завдяки якому встановлено, що індивідуалізм – новаторська філософсько-правова течія, яка спирається на попередні філософсько-правові ідеї. Індивідуалізм, будучи філософсько-правовою категорією, як і саме право, є історично зумовленим феноменом, якому притаманний принцип розвитку. При цьому, видається важливим подальше пояснення згаданого підходу, зокрема під кутом зору наступальності, як особливої ознаки, яка впливає з принципу розвитку.

2. Автором переконливо відстоюється позиція про тотальний вплив християнського вчення на середньовічне право і пропонується класифікація принципів, на які спиралося це право. Щоправда, автор зупиняється на детальній характеристиці лише окремих з них, як-от: принципу теоцентризму (єдинобожжя, монотеїзму), креаціонізму, антропоцентризму – більш спеціальних, тоді як залишилися поза дослідницькою увагою більш загальні принципи - гуманізму, рівності та справедливості, відповідальності та свободи волі.

3. Автор дисертації, здійснюючи філософсько-правовий аналіз свободи, справедливо наголошує на відмінностях у її трактуванні гуманістами та реформаторами. Проте вказівка на такі відмінності презюмує більш детальне їх обґрунтування, виявлення відповідних причинно-наслідкових зв'язків.

Висловлені зауваження істотно не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційного дослідження Павла Богдановича ПИЛИПИШИНА, вони є дискусійними. Робота є цікавою, самостійною, завершеною працею. Оформлення дисертації відповідає встановленим вимогам.

Загальний висновок. Дисертаційне дослідження Павла Богдановича ПИЛИПИШИНА на тему «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права» відповідає вимогам, встановленим Порядком присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання присудження (позбавлення) наукових ступенів» від 17 листопада 2021 р. №1197, а також є завершеною самостійною кваліфікаційною працею, в якій отримано нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності вирішують наукову проблему, яка має істотне значення для науки філософії права, а його автор – Павло Богданович ПИЛИПИШИН заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.12 «Філософія права».

Циганюк Ю.В., докторка юридичних наук, доцентказначив, що обрана тема дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук є надзвичайно актуальною. Вона зумовлена нагальними потребами філософсько-правової науки. Усі чинники актуальності дослідження концепції індивідуалізму в період класичної філософії права повною мірою віддзеркалені автором у вступі рецензованого дослідження.

Тема рецензованої дисертації відповідаєПріоритетним напрямкам розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затвердженим Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., у межах науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права «Теоретико-історичні проблеми розвитку держави і права» на 2017-2023 роки (номер державної реєстрації 0117U000103), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2013–2016 роки (державний реєстраційний номер 0108U008927) та на 2017-2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Пилипишин П.Б. досяг окресленої мети, розв'язавши наукову актуальну проблему – філософсько-історичне пізнання індивідуалізму, класифікацію індивідуалізму відповідно до філософських й історичних етапів та формування особливостей поступального розвитку цієї філософсько-правової течії на кожному з них.

Об'єкт і предмет рецензованого дослідження є чітко визначеними.

Потужним є методологічний фундамент дослідження. Методи обрані автором дисертації, з огляду на завдання, поставлені у роботі, об'єкт і предмет дослідження. Так, у дослідженні використовувався методологічний прийом, що побудований на протиставленні класики та посткласики, котрий дозволив зауважити особливості розвитку та формування індивідуалізму у класичній філософії права. Завдяки цьому підходу автором встановлено, що індивідуалізм – новаторська філософсько-правова течія, яка спирається на попередні філософсько-правові ідеї. Індивідуалізм, будучи філософсько-правовою категорією, як і саме право, є історично зумовленим феноменом, якому притаманний принцип розвитку. На основі згаданого принципу Пилипишин П.Б. стверджує, що індивідуалізм перебуває у постійному вдосконаленні, зазнає постійних змін. При цьому автор виводить особливу ознаку, яка впливає з принципу розвитку, його наступальність, що означає зв'язок між різними етапами індивідуалізму та гарантує його безперервність.

У ході всього дослідження простежується застосування автором дисертації історичного, цивілізаційного та синергетичного підходів.Історичний підхід до осмислення значень природно-правових категорій допоміг, зокрема, урахувати зміни історичних типів філософування та їх соціокультурну зумовленість. Класична філософія права розвивалась за цивілізаційним підходом, їй притаманні як хаос, так і прогрес, а тому індивідуалізм весь цей час, як слушно зауважує Пилипишин П.Б., перебував то у розвитку, то в занепаді. Звідси, індивідуалізму, як і класичній філософії права притаманний спіралеподібний розвиток, який акумульовано саме через синергетичний підхід.

Безперечно, в процесі дослідження свою дієвість виявили і такі методи, як:

- *порівняльний*, який дозволив визначити подібність і відмінність різновидів індивідуалізму, які утворилися у різні історичні періоди;
- *логічний* – засобами якого доведено, що індивідуалізм є результатом розвитку історичного процесу, під час якого створювалися відповідні умови його послідовного і закономірного існування;
- *системний* – роль якого полягала у дослідженні індивідуалізму як системи, тобто як цілого, складеного з частин, сукупності взаємозв'язаних елементів, цілісності; за допомогою системного принципу у дослідженні була здійснена класифікація індивідуалізму та його елементів, тобто їх розподіл за класами, видами тощо;
- *діалектичний*, яким доведено причини виникнення та розвитку індивідуалізму, вказано на ті каталізатори, які стали ключовими для встановлення даної філософсько-правової категорії;
- *аксіологічний*, який довершив всю сукупність підходів до аналізу, оскільки всі елементи індивідуалізму фактично визнано сьогодні правовими цінностями.

Вдалими є структура та обсяг рецензованої дисертації.

Оригінальними є положення першого рівня наукової новизни, винесені на захист. Так, автор уперше: довів, що прояв ставлення індивіда до своїх внутрішніх відчуттів, свого «я», соціальних і релігійних норм, універсальних структур життя спостерігався значно раніше, ніж побутувало уявлення про самоусвідомлення, це дало підставу виявити так званий «протоіндивідуалізм».

Вперше в науці філософії права досліджено, що в гомерівському епосі містяться перші джерела ідеї індивідуалізму, коли індивідуальна свідомість виходить за межі колективного мислення роду.

Новаторськими є виявлені автором принципи теологічного права, які посприяли виникненню індивідуалізму в християнську епоху (християнський індивідуалізм), а саме: теоцентризм, креаціонізм, антропоцентризм, гуманізм, персоналізм, рівність та справедливість, відповідальність та свобода волі.

Переконливою є пропозиція визначити філософсько-правові принципи гуманістичного індивідуалізму: гуманізм, антропоцентризм, деїзм та паритетність, самоцінність, суверенність, автономність, самопізнання, натуралізм, гармонійність, раціоналізм, моральність, свобода та відповідальність, толерантність.

Виправданим є підхід, згідно з яким можна вважати, що Лютер став засновником специфічного виду індивідуалізму – індивідуалізму у вигляді трудової протестантської етики (трудоий індивідуалізм), з огляду на його гасло мирського активізму у вигляді трудової діяльності, відповідального ставлення до своєї праці, справи як головного земного обов'язку.

Цікавою є низка інших наукових положень першого рівня наукової новизни, винесених на захист, зокрема, які стосуються того, що: епоха Нового часу, відкривши принцип індивідуальної свободи, який є одним із найголовніших принципів індивідуалізму – розвернула зацікавлення до природних прав людини, місця людини у державі, взаємозв'язку громадянина і держави. Новий атомічний індивідуалізм (індивідуалізм, відповідно до якого людина – це атом, який є автономний, незалежний, самобутній) перевернув державно-правове життя, змінив свідомість тогочасної людини, трансформував правове мислення суспільства; індивідуалізм у німецькій класичній філософії – це дуалістичний індивідуалізм,

оскільки у вирішенні практично будь-якого питання у ньому наявні суперечливі тенденції, що також сприяло спробам або штучно розділяти ці тенденції, або по-новому синтезувати їх.

Автор доклав чимало зусиль задля удосконалення теоретичних поглядів на індивідуалізм в історичній ретроспективі та встановлення двох важливих фактів його філософсько-правового розгляду. Йдеться про: а) двояке порівняння індивідуалізму. Перший шлях – це порівняння індивідуалізму через призму теперішнього правового розуміння. У такому випадку завжди віднайдемо ознаки, які свідчать про «недорозвиненість» цього правового явища. Другий шлях – це порівняння розуміння індивідуалізму з попередніми епохами. У разі такого порівняння завжди віднайдемо аргументи на користь розвитку цього філософсько-правового явища; б) притаманність дуалізму поглядів і думок будь-якій епосі. Тому завжди можна віднайти аргументи як на користь існування індивідуалізму, так і навпаки.

Заслуговують на увагу прагнення удосконалити наукові положення щодо теоретичних підходів виявлення в античній філософії кількох основних етапів у філософсько-правовому осмисленні проблем людини: перший етап – дофілософська традиція; другий етап – розпад старого родового ладу у грецьких містах-державах, процвітання рабовласництва та трансформація попередніх традицій; третій етап – досократичний, пов'язаний з розвитком двох філософсько-правових шкіл: атомізму та софізму; четвертий етап пов'язаний з життям і діяльністю таких видатних грецьких філософів, як: Протагор, Сократ, Платон і, особливо, Аристотель; п'ятий етап – елліністичний, коли з'являється низка філософсько-правових шкіл: академіки (платонівська Академія), стоїки, епікурейці, кініки тощо.

Автор впорався із проблемою удосконалення наукових положень щодо філософсько-правової тези про, що атомізм та софізм здійснили своєрідний «прорив» в історії філософії права, адже без їх існування унеможлиблювалася б практична реалізація індивідуалізму в подальшому, а також з приводу розуміння того, що індивідуалізм в епоху Середньовіччя можна було б назвати християнським або релігійно-прагматичним. Очевидним є той факт, що релігійно-прагматичний індивідуалізм не наділений «класичними» ознаками сучасного індивідуалізму, а тому його розуміння відмінне від теперішнього.

Незаперечно, що дістали подальшого розвитку наукові положення щодо: філософсько-правових ідей софізму та їх подальшого розвитку у філософії права Сократа – це розквіт індивідуалізму, адже відповідно до їх уявлень людина – головний чинник у розвитку держави і права. Принцип самоцінності індивідуального «Я» є основним принципом для цього етапу. Аристотель та Сократ закріпили за людиною моральний авторитет перед законом та державою. Вперше розкривається не лише внутрішній світ людини, відстоюється її автономія та незалежність, а й розширюються філософсько-правові уявлення про свободу, рівність, справедливість.

Дістали подальшого розвитку також наукові положення щодо дослідження фундаментальних ідей Античності, які стали основою ренесансного індивідуалізму, а саме: філософсько-правові ідеї гармонійності природи людини; ідеї звернення до природних основ людини; філософсько-правова ідея поєднання природного і

розумово-духовного начал в людині; ідея самоцінності, гідності та автономії людини.

Імпонують наукові положення, що дістали подальшого розвитку щодо дослідження правової ідеології епохи Відродження, яка здійснила прорив у формуванні нового філософсько-правового мислення, фундаментом якого є розуміння того, що індивідуальне судження є основою філософсько-правової істини і в її виявленні величезну роль відводиться особистості, адже вона є суб'єктом дійсності та права. Підваленою правової культури Відродження є усвідомлення людиною своєї індивідуальності, права на власну самобутність, самосвідомість, життєвий простір, реалізацію себе і доступ до благ світу.

Дістали подальшого розвитку також наукові положення щодо дослідження узгодження суспільних та індивідуальних інтересів через розкриття філософсько-правової позиції М. Монтеня, який, продовжуючи лінію паритетності, висунув своє бачення. З одного боку, на його думку, людина не повинна надавати пріоритет власним інтересам незважаючи ні на що, але, з іншого боку, підпорядковуючи своє життя суспільним нормам та інтересам не має розчинятися у суспільному життєвому вирі. Отже, особистісні інтереси не повинні зазнавати шкоди від суспільних.

Заслуговують на схвалення решту наукових результатів дисертації, винесених на захист.

Рецензент також відзначив, що основні наукові результати рецензованої дисертації висвітлені у сорока семи наукових публікаціях. До наукових публікацій, які відображають основні її наукові результати, належать: одноосібна монографія «Класична парадигма індивідуалізму у праві: філософсько-правовий вимір»; двадцять одна стаття у наукових періодичних виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з напрямку, за яким підготовлено дисертацію. За темою дисертації Пилипишина П.Б. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук також наявні п'ять статей у наукових періодичних виданнях, проіндексованих у базі даних Web of Science Core Collection. Усі наукові положення, що винесено на захист, отримані Пилипишиным П.Б. самостійно.

Рецензент констатує, що матеріали дисертації П.Б.Пилипишина на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук належно апробовані на 20 науково-практичних конференціях.

Підтримуючи всі наукові здобутки, викладені в дисертації, є кілька питань, що потребують відповідей її автора.

1. У процесі аналізу філософсько-правових поглядів видатних мислителів середньовічної епохи автором дисертації встановлено основні філософсько-правові ідеї та факти, що склали основу християнського індивідуалізму. Але автор обмежився їх переліком без спеціальної характеристики. Наприклад, поза увагою залишилася інтерпретація права через призму вищої справедливості, обґрунтування поділу права на позитивне та природне; формування нових ціннісно-правових орієнтирів, переважно виведених з християнського вчення.

2. Можна погодитися із висновками автора дисертації про новий прояв та розвиток явища «атомічного індивідуалізму», зумовлений філософсько-правовими ідеями мислителів Нового часу. Такий різновид індивідуалізму потребує додаткової інтерпретації, зокрема, за посередництвом іманентних йому властивостей,

наприклад, єдності людини і природи, всебічного вивчення природи людини, справедливості як вимоги розуму тощо.

3. Цікавою в роботі є запропонована автором класифікація філософсько-правових принципів гуманістичного індивідуалізму, з-поміж яких: гуманізм, антропоцентризм, деїзм та паритетність, самоцінність, тобто цінність та значущість життя людини, її унікальності, індивідуальної своєрідності, суверенність, автономність, самопізнання, натуралізм, гармонійність, раціоналізм, моральність, свобода та відповідальність, толерантність. Проте, запропоновані принципи потребують своєї додаткової інтерпретації, наприклад, в контексті, захисту гідності людської особистості, її свободи і всебічного розвитку, відстоювання людяності суспільних відносин, що є вкрай актуальним для сучасної юридичної науки.

Наведені зауваження мають дискусійний характер і не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційного дослідження Павла Богдановича ПИЛИПИШИНА. Рецензована дисертація є новаторською, самостійною, завершеною працею. Її оформлення відповідає встановленим вимогам.

Загальний висновок. Дисертаційне дослідження Павла Богдановича ПИЛИПИШИНА на тему «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права» відповідає вимогам, встановленим Порядком присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання присудження (позбавлення) наукових ступенів» від 17 листопада 2021 р. №1197, а також є завершеною самостійною кваліфікаційною працею, в якій отримано нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності вирішують наукову проблему, яка має істотне значення для філософсько-правової науки, а його автор – Павло Богданович ПИЛИПИШИН заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.12 «Філософія права».

У обговоренні дисертаційного дослідження взяли участь:

Вовк В.М., докторка юридичних наук, професорка, яка зауважила, що дисертація Пилипишина П.Б. присвячена актуальній темі – концептуалізації індивідуалізму у класичній філософії права.

Актуальні проблеми дисертаційного дослідження визначили характер та перелік поставлених дисертантом мети та задач. Автору вдалося досягти поставленої мети та вирішити завдання. Ознайомлення зі змістом дисертації дає підстави для таких висновків.

Здобувач виявив належний рівень знань фахової літератури, порушив низку дискусійних проблем, що підлягають осмисленню і відповідному їх вирішенню.

Дисертант застосував різноманітні методи наукового аналізу досліджуваних проблем, проаналізовано наукову та навчальну літературу, енциклопедичні видання, критично оцінено існуючі у правовій доктрині позиції з актуальних питань, які піднімаються у дисертації.

Професорка констатує, щозагалом кількість реальних здобутків Пилипишина П.Б. перевищує кількість наукових положень, винесених автором дисертації на захист. Заслуговують на увагу такі авторські висновки:

1. Проблема генези індивідуалізму має філософсько-правовий характер, оскільки аналіз цього феномена відображає закономірності минулого, сучасності та

проектує майбутній розвиток індивідуалізму. Тому категорія індивідуалізму виступає як конкретне історичне явище, яке не залишається незмінним щодо свого змісту. Враховано, що генезис індивідуалізму містить протиріччя: у кожній епосі віднаходимо ознаки то розвитку, то занепаду, то рух, що позначає сповільнення прогресу. Класичний період розвитку індивідуалізму рухався еволюційно, фактично кожна наступна епоха була своєрідним продовженням попередньої, де філософсько-правові ідеї індивідуалізму вдосконалювалися та набували нового змісту.

2. В античній філософії диференційовано п'ять основних етапів філософсько-правового осмислення проблеми людини.

3. Антропоцентризм є основною рисою гуманізму. У гуманістичних ідеях міститься еволюційність філософсько-правових поглядів, суть яких полягає в заміні центру соціально-правового буття – Бога як творця Всесвіту на людину як творця свого життя, держави, соціально-правової культури. Гуманістичне спрямування філософії права – це висування на п'єдестал людини, а потім вже Бога. Розуміння людини зближувалося з розумінням Бога. Це пояснювалося тим фактом, що Бог, який створив людину за своєю подобою, тим самим передав їй свої повноваження – людина є продовженням Божих справ на землі. У новій філософії права Відродження центральною ланкою стає культ людини, бо найбільшою цінністю є життя людини і сама людина. Цінність людини полягає не в тому, що її поведінка є результатом волі Божої чи втіленням суспільних норм, а в тому, що вона є унікальною та неповторною. Філософи цього часу створили новий соціально-правовий світогляд, в якому – еволюційний погляд на світ, правове буття, який не можливий без особистого досвіду людини. Філософія права наділяла людину такою силою, такою владою, такими можливостями, які вона не мала і не відчувала ніколи раніше. Людина починає самозаглиблюватися, здійснювати самоаналіз та самопізнання, відкриваючи в собі все нові чуттєві грані. Символом Відродження стала фігура людини-творця, оскільки своєю діяльністю людина почала відкривати нові горизонти як у прямому значенні цього слова (географічні відкриття), так і в переносному (анатомічні, мистецькі, інноваційні, технологічні, правові відкриття тощо).

Робота завершується самостійними і аргументованими висновками, які логічно пов'язані із викладеним основним матеріалом. Тому, зважаючи на викладене, виснується, що представлене дисертаційне дослідження Павла Богдановича Пилипишина на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права» відповідає спеціальності 12.00.12 «Філософія права» та може бути рекомендовано до захисту в спеціалізованій вченій раді.

Доктор філософських наук, професор Бліхар В.С. зазначив, що обрана проблематика дослідження не викликає жодних сумнівів, оскільки від формування уявлень про людину, її цінність, місце і призначення в суспільстві залежить весь механізм правового регулювання та ефективність його дії.

Абсолютна більшість наукових положень, винесених на захист, є виваженими та такими, що вимагають підтримки з боку фахівців у галузі філософії права. Придатними є підходи автора щодотеоретичних поглядів на індивідуалізм в історичній ретроспективі.

На заслужену увагу претендує пропозиція автора щодо розуміння індивідуалізму в епоху Середньовіччя як явища, за своїм характером християнського або релігійно-прагматичного.

Прийнятним є науковий підхід, за яким автор пропонує твердження, що у формуванні гуманістичного індивідуалізму найбільшу роль зіграли гуманізм та антропоцентризм, які посприяли тому, щоб у новому типі індивідуалізму первинними були принципи самоцінності людини, гармонійність, згідно якими бажання людини чи то духовні, чи матеріальні є у центрі всього.

Цінними є міркування з приводу тези про присутній пріоритет раціонального у добі Просвітництва, що означає пріоритет людського розуму, де розум має безмежні можливості та здатен убезпечити внутрішньою свободою людину. Тому на перший план висувається поширення обов'язковості постійного розвитку мислення та пропагування наукових знань. У результаті запропоновано індивідуалізм в епоху Просвітництва вважати раціональним індивідуалізмом, якому притаманна система властивостей, пов'язаних зі змінами у людській свідомості, свободою, рівністю, природними та індивідуальними правами людини, приватними інтересами людини та суспільно-правовими змінами.

Отже, дисертація Павла Богдановича Пилипишина на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права» відповідає спеціальності 12.00.12 «Філософія права» та може бути рекомендованою до захисту в спеціалізованій вченій раді.

Доктор юридичних наук, професор Гарасимів Т.З. зазначив, що науковий інтерес до питань свободи людини, індивідуалізму та їх забезпечення у праві значно активізувався. На жаль, досі комплексного дослідження індивідуалізму у його класичному вимірі в українській філософії праване проводилось. Очевидно, що саме це стало передумовою для філософсько-історичного пізнання індивідуалізму, класифікації індивідуалізму відповідно до філософських й історичних етапів та формування особливостей поступального розвитку цієї філософсько-правової течії на кожному з етапів.

На думку Т.З. Гарасиміва, позитивним є те, що в роботі використовувався методологічний прийом, побудований на протиставленні класики та посткласики, котрий дозволив зауважити особливості розвитку та формування індивідуалізму у класичній філософії права. Завдяки цьому підходу встановлено, що індивідуалізм – новаторська філософсько-правова течія, яка спирається на попередні філософсько-правові ідеї. Індивідуалізм, будучи філософсько-правовою категорією, як і саме право, є історично зумовленим феноменом, якому притаманний принцип розвитку. На основі згаданого принципу стверджено, що індивідуалізм перебуває у постійному вдосконаленні, зазнає постійних змін. Особливою ознакою, яка впливає з принципу розвитку, є його наступальність, що означає зв'язок між різними етапами індивідуалізму та гарантує його безперервність.

Незважаючи на всі необхідні позитивні характеристики дисертаційної роботи, професор зазначив, що дисертація має деякі вразливі місця, зокрема, більше уваги слід було приділити поясненню виокремлених філософсько-правових принципів гуманістичного індивідуалізму.

Отже, дисертація Павла Богдановича Пилипишина на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Концептуалізація індивідуалізму у

класичній філософії права» відповідає спеціальності 12.00.12 «Філософія права» та може бути рекомендованою до захисту в спеціалізованій вченій раді.

Гураленко Н.А., докторка юридичних наук, професорка відзначила актуальність теми дисертаційного дослідження, вдалу структуру дисертації, що дало змогу дисертанту повною мірою виконати поставлені завдання. На її думку, на увагу заслуговує авторська класифікація філософсько-правових принципів гуманістичного індивідуалізму, таких як: гуманізм, антропоцентризм, деїзм та паритетність, самоцінність, суверенність, автономність, самопізнання, натуралізм, гармонійність, раціоналізм, моральність, свобода та відповідальність, толерантність.

Також професорка вважає, що здобувач вдало визначив специфіку індивідуалізму у німецькій класичній філософії, як дуалістичного явища, оскільки у вирішенні практично будь-якого питання у ньому наявні суперечливі тенденції, що також сприяло спробам або штучно розділяти ці тенденції, або по-новому синтезувати їх.

Далі професорка підтримала виступаючих у тому, що дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права» є самостійним, завершеним дослідженням, що повністю відповідає спеціальності 12.00.12 «Філософія права» та може бути рекомендованою до захисту в спеціалізованій вченій раді.

Головуючий на засіданні – завідувач кафедри теорії та історії держави і права, доктор історичних наук, професор Місінкевич Л. Л. зазначив у підсумку, що дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук Пилипишина Павла Богдановича на тему: «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права» відповідає спеціальності 12.00.12 «Філософія права» та вимогам Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання присудження (позбавлення) наукових ступенів» від 17 листопада 2021 р. №1197, та може бути рекомендована до захисту на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук у спеціалізованій вченій раді.

За результатами обговорення дисертаційної роботи Пилипишина Павла Богдановича на тему «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права» присутні вирішили запропонувати

ВИСНОВОК

про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертаційного дослідження **ПИЛИПИШИНА Павла Богдановича** на тему: **«Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права»**, поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.12 «Філософія права»

Обґрунтування вибору теми дослідження. Трансформаційні процеси нинішнього світобуття є віддзеркаленням «трансперсонального феномена» у світі і в українському суспільстві із утвердженням західних правових цінностей та взірців соціальної поведінки, заснованих на такому неоднозначно вимірному стереотипі, як індивідуалізм. Упродовж усієї історії у людства було прагнення здобути критично важливе знання і розуміння того, що є найбільшою цінністю – життя людини, її самореалізація, власна воля, свобода чи людська гідність.

Мотиваційна складова нашого дослідження – це встановлення філософсько-історичних маркерів правового позитиву, а також деструкції у свідомості людства, які позначились на відсутності однастайності у референції індивідуалізму, спричинилися аж до проявів диктату та появи вождизму.

У встановленні нової політичної та економічної реальності європейського індивідуалізму ключову роль відіграє розрізнення колективістських і індивідуалістських культур (Г. Хофстеде), заглиблення у «крос-культурну психологію» націй і народностей, осягнення і засвоєння ціннісного спадку і новацій та утвердження «самості» в контексті онтологічної своєчасності формування індивіда як основної цінності суспільства для сучасної адекватної поведінковості.

Проблеми обґрунтування філософського бачення складних процесів індивідуалізму у сучасній проекції (афективна та інтелектуальна автономія, егалітаризм та ін. за Шварцом) зводяться до прихованої іманентизації, що потребує відкриття витоків цього унікального філософсько-правового явища, його сенсів та артикуляцій у сутності ціннісних основ буття людини. Їхнє визрівання сягає витоків стародавніх міфів та атомістичних теорій, середньовічної теології та схоластики, протестантизму та раціонального Просвітництва, натуралістично-метафізичних концепцій Нового часу та моралізму Німецької класичної філософії.

Ідея індивідуалізму репрезентується у світлі філософсько-правової рефлексії як принципової підстави для формування національної правової культури та виникнення, за словами Агатангела Кримського, «монадної особистості», яка репрезентує свою національно-ментальну культуру.

Індивідуалізм – це постійна сутність в історії філософсько-правової думки, однак, вона позначена і сутнісними змінними властивостями. В історії філософії права констатовані різноманітні соціальні, культурні, політичні, правові форми індивідуалізму, які згодом трансформувалися у сучасні концепції цього феномена та стали топосом розвитку різних історичних видів індивідуалізму. Відтак, індивідуалізм в ході історичного еволюційного процесу відтворив різноманітні

суб'єктивні компоненти і цінності, принципи, норми, які були притаманні конкретному історичному періоду, чим акумулював аксіологічні, феноменологічні, антропологічні, соціокультурні вартісні атрибути і модуси «самості», які втілювались в різні історичні види праматерії як начала матеріального і духовного індивідуалізму.

Ціннісні засади індивідуалізму сягають глибинних світоглядних засад мислення, а також виходу за межі його існування, а саме у філософсько-правову класику, в якій зароджуються психологічно виразні ідеї, без яких він не постав би у сформованій повноцінній філософсько-правовій течії. Саме через класичну філософію права візуалізується історичний досвід осмислення причинно-наслідкових проблем людства та становища індивіда у сучасному світі, наявності прихованих резервів для власного розвитку. У зв'язку з недостатньо вивченою класичною філософією права тенденції до розширення сфер індивідуального впливу, унеможлиблюється сучасне панорамне відображення його смислової всесторонності і багатогранності. Позиціонується необхідність детального філософсько-правового осмислення логосу людини у світі у ракурсі філософсько-історичного процесу. Важливо визначити місце людини у суспільстві на кожному етапі її розвитку, адже такий науковий правовий діалог резонує із сучасним місцем людини, сенсом її життя, змістовним характером залежності всіх перспектив суспільних зв'язків та відносин з метою подолання у тому числі і новоявленого квієтизму, тобто пасивного людського безучасного ставлення до реальності.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що дослідження концептуалізації індивідуалізму у класичній філософії права є актуальним, має важливе теоретичне та практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., у межах науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права «Теоретико-історичні проблеми розвитку держави і права» на 2017-2023 роки (номер державної реєстрації 0117U000103), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2013–2016 роки (державний реєстраційний номер 0108U008927) та на 2017-2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Тему дисертації затверджено вченою радою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (протокол № 12 від 21 червня 2019 року).

Мета і завдання дослідження. *Метою дисертації є концептуальне розкриття наукового погляду на виникнення та розвиток індивідуалізму у класичній філософії права.*

Визначена мета зумовила постановку таких завдань дослідження:

- визначити стан дослідження феномена індивідуалізму та перспективні еволюційні обґрунтування у класичній філософії права;
- обґрунтувати методологічні засади дослідження індивідуалізму у класичній філософії права;

- розкрити античний світогляд як філософсько-правову рефлексію витоків індивідуалізму;
- проаналізувати дофілософську традицію у пошуку інакшості;
- розглянути політично-правову систему грецьких міст-держав та пошук людиною особистої автономії;
- охарактеризувати досократичний період як трансформацію свідомості людини з родової до індивідуальної;
- дослідити класичну філософію Античності як прорив у розвитку індивідуалістичних тенденцій у філософії права;
- визначити індивідуалізм на тлі епохи еллінізму: перехід від грецької правової культури до римської;
- виявити становлення новітніх ознак індивідуалізму в середньовічній Європі через переосмислення античних традицій;
- проаналізувати утворення індивідуалізму у Середньовіччі в контексті філософсько-правових принципів;
- розглянути розкриття християнського індивідуалізму в філософсько-правових поглядах видатних мислителів середньовічної епохи;
- здійснити аналіз гуманістично-антропоцентричного спрямування ренесансних аксіологічних новацій в індивідуалізмі;
- вирізнити філософсько-правову культурну поляризацію індивідуалізму мислителями епохи Відродження;
- відтворити Реформацію як успадкований ренесансний феномен і його традицію в індивідуалізмі;
- проаналізувати основи індивідуалістичних концепцій у «столітті геніїв»;
- здійснити аналіз індивідуалізму як основи культурної матриці доби Просвітництва;
- розкрити філософсько-правові ідеї людини, що самовизначається, як основну догматичну новацію Просвітництва;
- здійснити розгляд в Німецькій класичній філософії людини як креативної істоти, що впливає на світ і конструює його;
- виявити автономного індивіда, наділеного «трансцендентальною» свободою, у філософсько-правових ідеях Канта;
- сформулювати інтерпретацію індивідуалізму в філософсько-правових ідеях німецьких класиків.

Об'єктом дослідження є сфера суспільних відносин, в якій виникає і реалізується індивідуалізм як філософсько-правова течія.

Предметом дослідження є індивідуалізм у класичній філософії права.

Методи дослідження обрані, виходячи із завдань, поставлених у роботі, із урахуванням об'єкта і предмета дослідження. У дослідженні використовувався методологічний прийом, що побудований на протиставленні класики та посткласики, котрий дозволив зауважити особливості розвитку та формування індивідуалізму у класичній філософії права. Завдяки цьому підходу встановлено, що індивідуалізм – новаторська філософсько-правова течія, яка спирається на попередні філософсько-правові ідеї. Індивідуалізм, будучи філософсько-правовою категорією, як і саме право, є історично зумовленим феноменом, якому притаманний принцип

розвитку. На основі згаданого принципу стверджено, що індивідуалізм перебуває у постійному вдосконаленні, зазнає постійних змін. Особливою ознакою, яка впливає з принципу розвитку, є його наступальність, що означає зв'язок між різними етапами індивідуалізму та гарантує його безперервність.

У ході всього дослідження простежується застосування історичного, цивілізаційного та синергетичного підходів. Історичний підхід до осмислення значень природно-правових категорій вимагає, зокрема, урахування змін історичних типів філософування та їх соціокультурної зумовленості. Класична філософія права розвивалась за цивілізаційним підходом, їй притаманні як хаос, так і прогрес, а тому індивідуалізм весь цей час перебував то у розвитку, то в занепаді. Звідси, індивідуалізму, як і класичній філософії права притаманний спіралеподібний розвиток, який акумульовано саме через синергетичний підхід. Окрім того, в процесі дослідження свою дієвість виявили наступні методи:

- *порівняльний*, який дозволив визначити подібність і відмінність різновидів індивідуалізму, які утворилися у різні історичні періоди;

- *логічний* – засобами якого доведено, що індивідуалізм є результатом розвитку історичного процесу, під час якого створювалися відповідні умови його послідовного і закономірного існування;

- *системний* - його роль полягає у дослідженні індивідуалізму як системи, тобто як цілого, складеного з частин, сукупності взаємозв'язаних елементів, цілісності; за допомогою системного принципу у дослідженні була здійснена класифікація індивідуалізму та його елементів, тобто їх розподіл за класами, видами тощо;

- *діалектичний*, яким доведено причини виникнення та розвитку індивідуалізму, вказано на ті каталізатори, які стали ключовими для встановлення даної філософсько-правової категорії;

- *аксіологічний* довершує всю сукупність підходів до аналізу, оскільки всі елементи індивідуалізму фактично визнано сьогодні правовими цінностями.

Наукова новизна отриманих результатів визначається насамперед тим, що дисертація є першим новаційним в українській філософії права монографічним дослідженням індивідуалізму у його класичному вимірі. Особистим внеском автора є філософсько-історичне пізнання індивідуалізму, класифікація індивідуалізму відповідно до філософських й історичних етапів та формування особливостей поступального розвитку цієї філософсько-правової течії на кожному з них.

У дисертації обґрунтовуються нові в концептуальному плані і важливі для практики поняття, положення і висновки, одержані особисто здобувачем, які виносяться на захист:

уперше:

- 1) доведено, що прояв ставлення індивіда до своїх внутрішніх відчуттів, свого «я», соціальних і релігійних норм, універсальних структур життя спостерігався значно раніше, ніж побутувало уявлення про самоусвідомлення, це дало підставу виявити так званий «протоіндивідуалізм»;

- 2) досліджено, що в гомерівському епосі містяться перші джерела ідеї індивідуалізму, коли індивідуальна свідомість виходить за межі колективного мислення роду;

3) встановлені принципи теологічного права, які посприяли виникненню індивідуалізму в християнську епоху (християнський індивідуалізм), а саме: теоцентризм, креаціонізм, антропоцентризм, гуманізм, персоналізм, рівність та справедливість, відповідальність та свобода волі;

4) запропоновано означити філософсько-правові принципи гуманістичного індивідуалізму: гуманізм, антропоцентризм, деїзм та паритетність, самоцінність, суверенність, автономність, самопізнання, натуралізм, гармонійність, раціоналізм, моральність, свобода та відповідальність, толерантність;

5) виявлено, що, висунувши гасло мирського активізму у вигляді трудової діяльності, відповідального ставлення до своєї праці, справи як головного земного обов'язку, Лютер став засновником специфічного виду індивідуалізму – індивідуалізму у вигляді трудової протестантської етики (трудоий індивідуалізм);

6) встановлено, що, епоха Нового часу, відкривши принцип індивідуальної свободи, який є одним із найголовніших принципів індивідуалізму – розвернула зацікавлення до природних прав людини, місця людини у державі, взаємозв'язку громадянина і держави. Новий атомічний індивідуалізм (індивідуалізм, відповідно до якого людина – це атом, який є автономний, незалежний, самобутній) перевернув державно-правове життя, змінив свідомість тогочасної людини, трансформував правове мислення суспільства;

7) доведено, що індивідуалізм у німецькій класичній філософії – це дуалістичний індивідуалізм, оскільки у вирішенні практично будь-якого питання у ньому наявні суперечливі тенденції, що також сприяло спробам або штучно розділяти ці тенденції, або по-новому синтезувати їх.

удосконалено:

8) теоретичні погляди на індивідуалізм в історичній ретроспективі та встановлено два важливі факти його філософсько-правового розгляду:

а) порівнювати індивідуалізм можна завжди двояко. Перший шлях – це порівняння індивідуалізму через призму теперішнього правового розуміння. У такому випадку завжди віднайдемо ознаки, які свідчать про «недорозвиненість» цього правового явища. Другий шлях – це порівняння розуміння індивідуалізму з попередніми епохами. У разі такого порівняння завжди віднайдемо аргументи на користь розвитку цього філософсько-правового явища;

б) дуалізм поглядів і думок був притаманний будь-якій епосі. Тому завжди можемо аргументувати як на користь існування індивідуалізму, так і навпаки;

9) теоретичні підходи щодо виявлення в античній філософії кількох основних етапів у філософсько-правовому осмисленні проблем людини: перший етап – дофілософська традиція; другий етап – розпад старого родового ладу у грецьких містах-державах, процвітання рабовласництва та трансформація попередніх традицій; третій етап – досократичний, пов'язаний з розвитком двох філософсько-правових шкіл: атомізму та софізму; четвертий етап пов'язаний з життям і діяльністю таких видатних грецьких філософів, як: Протагор, Сократ, Платон і, особливо, Аристотель; п'ятий етап – елліністичний, коли з'являється низка філософсько-правових шкіл: академіки (платонівська Академія), стоїки, епікурейці, кініки тощо;

10) філософсько-правову тезу, що атомізм та софізм здійснили своєрідний «прорив» в історії філософії права, адже без їх існування унеможлиблювалася б практична реалізація індивідуалізму в подальшому;

11) розуміння того, що індивідуалізм в епоху Середньовіччя можна було б назвати християнським або релігійно-прагматичним. Очевидним є той факт, що релігійно-прагматичний індивідуалізм не наділений «класичними» ознаками сучасного індивідуалізму, а тому його розуміння відмінне від теперішнього;

12) твердження, що у формуванні гуманістичного індивідуалізму найбільшу роль зіграли гуманізм та антропоцентризм, які посприяли, щоб у новому типі індивідуалізму первинними були принципи самоцінності людини, гармонійність, згідно якими бажання людини чи то духовні, чи матеріальні є у центрі всього;

13) тезу про присутній пріоритет раціонального у добі Просвітництва, що означає пріоритет людського розуму, де розум має безмежні можливості та здатен забезпечити внутрішньою свободою людину. Тому на перший план висувається поширення обов'язковості постійного розвитку мислення та пропагування наукових знань. У результаті запропоновано: індивідуалізм в епоху Просвітництва вважати раціональним індивідуалізмом, якому притаманна система властивостей, пов'язаних зі змінами у людській свідомості, свободою, рівністю, природними та індивідуальними правами людини, приватними інтересами людини та суспільно-правовими змінами;

14) розуміння того, що класична німецька філософія до аналізу взаємозв'язку людини і світу підходить якісно по-новому, осмислюючи людину, насамперед, як активну істоту, що впливає на світ і конструює його.

дістали подальшого розвитку:

15) філософсько-правові ідеї софізму та подальший їх розвиток у філософії права Сократа – це розквіт індивідуалізму, адже відповідно до їх уявлень людина – головний чинник у розвитку держави і права. Принцип самоцінності індивідуального «Я» є основним принципом для цього етапу. Аристотель та Сократ закріпили за людиною моральний авторитет перед законом та державою. Вперше розкривається не лише внутрішній світ людини, відстоюється її автономія та незалежність, а й розширюються філософсько-правові уявлення про свободу, рівність, справедливість;

16) дослідження фундаментальних ідей Античності, які стали основою ренесансного індивідуалізму, а саме: філософсько-правові ідеї гармонійності природи людини; ідеї звернення до природних основ людини; філософсько-правова ідея поєднання природного і розумово-духовного начал в людині; ідея самоцінності, гідності та автономії людини;

17) дослідження правової ідеології епохи Відродження, яка здійснила прорив у формуванні нового філософсько-правового мислення, фундаментом якого є розуміння того, що індивідуальне судження є основою філософсько-правової істини і в її виявленні величезну роль відводиться особистості, адже вона є суб'єктом дійсності та права. Підвалиною правової культури Відродження є усвідомлення людиною своєї індивідуальності, права на власну самобутність, самосвідомість, життєвий простір, реалізацію себе і доступ до благ світу;

18) дослідження узгодження суспільних та індивідуальних інтересів через розкриття філософсько-правової позиції М. Монтеня, який, продовжуючи лінію

паритетності, висунув своє бачення. З одного боку, на його думку, людина не повинна надавати пріоритет власним інтересам незважаючи ні на що, але, з іншого боку, підпорядковуючи своє життя суспільним нормам та інтересам не має розчинятися у суспільному життєвому вирі. Отже, особистісні інтереси не повинні зазнавати шкоди від суспільних;

19) дослідження епохи Реформації та встановлення основного підсумку цієї доби – звернення до гідності та самостійності особистості. Філософсько-правове вчення Реформації започаткувало нову ідеологію, згідно з якою людина почала самостійно мислити, мати можливість для самовизначення, дбати про власні інтереси та вигоди;

20) дослідження філософсько-правового мислення Нового часу, яке відчуло на собі вплив натуралістичних поглядів, атомістично-механістичного мислення, де людина – це природна істота і за законом природи має право відстоювати своє життя, свободу і власність. У результаті відбувається атомізація суспільства, де кожна людина – індивід (самостійний атом);

21) дослідження філософсько-правових та догматичних новацій у епоху Просвітництва, котрі впливали на утвердження індивідуалізму, зокрема: утворення природних прав людини та їх нормативне закріплення; акцентування на необхідності в самопізнанні, самооцінці та самоствердженні; розкріпачення самосвідомості людини; організація активного, діяльнісного ставлення до світу; акцентування на вільній, здатній до самовизначення особистості; декларування рівності соціальних можливостей та права кожного громадянина реалізувати свої природні індивідуальні нерівності; убезпечення вільного вияву індивідуальної ініціативи; формування нової системи цінностей, яка стала позитивно зверненою до людини; утвердження державно-правового ідеалу; порядок створення демократичних форм правління;

22) дослідження філософії Канта, який навів такі індивідуалістичні ідеї: все у світі має значення лише як засіб, і тільки людина – мета сама в собі; людина є моральною особою, наділеною гідністю, автономією та незалежністю; людина є законодавцем теоретичної та практичної діяльності; людині притаманне виведення з актів суб'єктивності доказів існування зовнішнього світу; будь-якій дії передуює не людина, а свободна воля, яка є носієм індивідуалізму; основою моралі є почуття провини, трансцендентальним, глибинним джерелом якої є свобода волі; засвідчення тотожності вільної волі з моральним діянням та рівнозначних моральних можливостей та розкриття буття як продукту творчої свободи людини, її діяльності; людина є особистістю завдяки наявності у неї самосвідомості; людські дії мають бути моральними та полягати в злагоді з апіорним обов'язком, своєю чергою, розум їй нагадує про необхідність слідувати надприродним вимогам обов'язку; духовність є основою моральності, практичного розуму, яка виявляється внутрішньою єдністю нематеріальності особистості; обґрунтування вільного самовизначення індивіда як прояв всезагального, розумного, морального, трансцендентального начала, однією з вимог якого постає сумісність свободи дії індивіда зі свободою дії кожного іншого.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що висновки та пропозиції, викладені у роботі, можуть бути використані у:

– *науково-дослідній роботі* – для більш ґрунтовного дослідження індивідуалізму у філософії права;

– *законотворчості* – для вдосконалення чинного права в частині індивідуальних прав людини;

– *правореалізації* та правозастосуванні – для підвищення ролі індивідуального інтересу у громадянському суспільстві;

– навчальному процесі – при викладанні в юридичних та інших гуманітарних навчальних закладах таких курсів, як «Філософія права», «Загальна теорія держави та права», «Соціологія права».

Особистий внесок здобувача. Дисертація є дослідженням, що виконано автором самостійно. Дисертація не містить ідей або розробок, що належать співавторам, з якими здобувач опублікував статті в наукових виданнях, проіндексованих у базі даних Scopus і Web of Science. У співавторстві здобувач опублікував такі наукові праці: «Formation of the Philosophy of Law of Ukraine and the USA under the Influence of Individualist Views: A Consideration through History Aspect», в якій здобувач розкрив природу концепції індивідуалізму у філософії права, порівняв його роль у формуванні правової системи України та Сполучених Штатів Америки; «Features of legal regulation of human rights in armed conflicts», в якій здобувач обґрунтував індивідуалістичний підхід до розуміння прав людини як засадничий для їх забезпечення в процесі збройних конфліктів, зокрема на території України; «Violations of human rights by war crimes: theory and practice», в якій здобувач довів методологічну цінність індивідуалізму для удосконалення гарантування прав людини, порушуваних, у тому числі, воєнними злочинами; «Legal regulation of the financial and economic security of Ukraine», в якій здобувач з'ясував значення концепції індивідуалізму для розв'язання проблем правового регулювання фінансово-економічної безпеки України, а саме, в частині виявлення меж державного втручання в економіку; «Economic and legal justification of the methodological approach to the assessment of the state of budget and tax security of Ukraine», в якій здобувачем виявлено можливі шляхи впливу концепції індивідуалізму на економіко-правове обґрунтування оцінки стану бюджетної та податкової безпеки України.

Усі наукові положення, що винесено на захист, отримані автором самостійно.

Апробація матеріалів дисертації. Основні висновки та узагальнення дослідження оприлюднено на таких наукових заходах: Міжнародна науково-практична конференція «*Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи*» (м. Дніпро, 3–4 квітня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція «*Пріоритети розвитку юридичних наук у XXI столітті*» (м. Одеса, Україна, 10–11 квітня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція «*Сучасний стан і перспективи розвитку держави і права*» (м. Львів, 19–20 червня 2020 р.); Шоста всеукраїнська мультидисциплінарна конференція «*Чорноморські наукові студії*» (м. Одеса, 15 травня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція «*Особливості розвитку законодавства України у контексті євроінтеграційних процесів*» (м. Харків, 5–6 червня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція «*Сучасне правотворення: питання теорії та практики*»

(м.Дніпро, 5–6 червня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Актуальні питання правової теорії та юридичної практики»* (м. Одеса, Україна, 7–8 серпня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Юридичні науки: проблеми та перспективи»* (м. Запоріжжя, 26–27 червня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина»* (Запоріжжя, 26–27 червня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Актуальні питання реформування правової системи України»* (м. Дніпро, 3–4 липня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення»* (м. Запоріжжя, 24–25 липня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Особливості розвитку законодавства України у контексті євроінтеграційних процесів»* (м. Харків, 31 липня – 1 серпня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази України як основи сталого розвитку суспільства»* (м. Харків, 4–5 вересня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Актуальні проблеми реформування системи законодавства України»* (м. Запоріжжя, 29–30 січня 2021 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України»* (м. Львів, 29–30 січня 2021 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети»* (м. Одеса, Україна, 22–23 січня 2021 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства»* (м. Харків, 19–20 лютого 2021 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні»* (м. Одеса, Україна, 12–13 лютого 2021 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Право як ефективний суспільний регулятор»* (м. Львів, 19–20 лютого 2021 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні»* (м. Запоріжжя, 26–27 лютого 2021 р.).

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено в 47 наукових публікаціях, зокрема: в одноосібній монографії, у 21 статті у наукових фахових виданнях України, у 5 статтях у двох закордонних виданнях і одному вітчизняному, проіндексованих у базі даних Scopus, Web of Science, а також у тезах 20 повідомлень на науково-практичних конференціях, проведених в Україні.

Структура та обсяг дисертації зумовлені її метою та завданнями. До структури дисертації належать: вступ, 6 розділів, яким підпорядковано 20 підрозділів, висновки, список використаних джерел (445 найменувань) і два додатки. Загальний обсяг рукопису становить 454 сторінки, з них 384 сторінки основного тексту.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані наукові результати дисертації:

1. Пилипишин П.Б. Класична парадигма індивідуалізму у праві: філософсько-правовий вимір: Монографія. Хмельницький. 2021. 486с.
2. Hryshchuk Oksana V., Pylypyshyn Pavlo B., Romanynets Marta R., Horetska Khrystyna V. Formation of the Philosophy of Law of Ukraine and the USA under the Influence of Individualist Views: A Consideration through History Aspect. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. Volume XI Issue 4(50) Summer 2020. P. 1160-1168.
3. Pylypenko Volodymyr F., Pylypyshyn Pavlo B., Radanovych Nataliia M. Features of legal regulation of human rights in armed conflicts. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, Vol. 28, No. 1, 2021. S.43-51.
4. Boichenko Svitlana V., Pylypenko Volodymyr P., Pylypyshyn Pavlo B., Sliusarchuk Khrystyna T. Violations of human rights by war crimes: theory and practice. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, Vol. 28, No. 4, 2021. S.270-278.
5. Pylypyshyn P., Hanushchyn S., Bec U., Mykhalitska N., Vereschia V. Legal regulation of the financial and economic security of Ukraine. *Financial and credit activity-problems of theory and practice*, 1(42), 2022. S. 510–521.
6. Blikhar M., Melnychenko B., Pylypyshyn P., Ryzhkova A., Ruvin S. Economic and legal justification of the methodological approach to the assessment of the state of budget and tax security of Ukraine. *Financial and credit activity-problems of theory and practice*, 2(43), 2022. S. 357–364.
7. Пилипишин П.Б. Релігійно-прагматичний індивідуалізм як результат філософсько-правової ідеології Середньовіччя. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. №1. С.180-185.
8. Пилипишин П.Б. Філософсько-правові принципи Середньовіччя як фундамент християнського індивідуалізму. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №7. С. 270-275.
9. Пилипишин П.Б. Проблема індивідуалізації у розкритті питання гуманістичного антропоцентризму Ренесансу. *Університетські наукові записки*. 2020. Том 19. № 1 (73). С. 212-220.
10. Пилипишин П.Б. Філософсько-правова рефлексія витоків індивідуалізму в Античній класиці. *Право і суспільство*. 2020. № 4. С.15-21.
11. Пилипишин П.Б. Проблема індивідуалізму у дофілософському періоді Античності: філософсько-правовий підхід. *Знання європейського права*. 2020. № 2. С. 121-124.
12. Пилипишин П.Б. Розумний індивідуалізм як філософсько-правова позиція М. Монтеня. *Право та державне управління*. 2020. № 3. С.8-13.
13. Пилипишин П.Б. Атомізм та софізм як фундамент історичної можливості практичної реалізації індивідуалізму. *Приватне та публічне право*. 2020. № 3. С.14-18.

14. Пилипишин П.Б. Гуманістично-антропоцентрична інтерпретація нового соціокультурного типу людини доби Відродження. *Юридичний вісник*. 2020. № 3. С. 38-45.
15. Пилипишин П.Б. Індивідуалізм як результат протестантської етики у філософсько-правовому вченні М. Лютера. «Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки». 2020. Том 31 (70) № 4. С. 279-284.
16. Пилипишин П.Б. Філософсько-правовий погляд на трансформацію ідей індивідуалізму у протестантизмі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 86. С. 169-175.
17. Пилипишин П.Б. Індивідуалістична концепція у філософії права Френсіса Бекона. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. (301). С. 212-215.
18. Пилипишин П.Б. Гносеологічно-раціоналістичне розуміння індивідуалізму у філософії права Рене Декарта. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 4. С. 322-326.
19. Пилипишин П.Б. Монадологія як поворот до осмислення індивідуальності у філософії права Г. Лейбніца. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2021. № 49. С. 16-19.
20. Пилипишин П.Б. Індивідуалістичні інтенції у філософії права Томаса Гоббса. *Правова позиція*. 2021. № 1 (30). С. 18-21.
21. Пилипишин П.Б. Формування ідей індивідуалізму у філософії права Джона Локка. *Юридичний вісник*. 2021. №1. С. 49-55.
22. Пилипишин П.Б. Обґрунтування ідей індивідуалізму у Німецькій класичній філософії права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 86. С. 169-175.
23. Пилипишин П.Б. Розкриття сутності людини як стержень індивідуалістичної концепції Іммануїла Канта. *Право і суспільство*. 2021. № 1. С. 15-21.
24. Пилипишин П.Б. Людина-ноумен як автономний індивід у філософії права І.Канта. *Правові новели*. 2021. № 13. С. 36-43.
25. Пилипишин П.Б. Людина як істота індивідоцентрична у філософії права Ф.Г. Шеллінга. *Публічне право*. 2021. № 1 (41). С. 206-211.
26. Пилипишин П.Б. Індивідуалізм і спрямованість до світу у філософії права Л. Фейєрбаха. *Університетські наукові записки*. 2020. № 3-4 (74-75). С. 337-345.
27. Пилипишин П.Б. Філософсько-правова інтерпретація індивідуалізму у філософії Монтеск'є та Вольтера. *Університетські наукові записки*. 2020. № 3-4 (74-75). С. 337-345.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

28. Пилипишин П.Б. Формування ідей індивідуалізму у філософії права стародавньої Греції. *Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Дніпро, 3–4 квітня 2020 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2020. С. 123-126.

29. Пилипишин П.Б. Формування ідей індивідуалізму у філософії права античних полісів. *Пріоритети розвитку юридичних наук у XXI столітті*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 10–11 квітня 2020 р.). Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2020. С. 14-18.

30. Пилипишин П.Б. Античні філософсько-правові традиції як основа середньовічного індивідуалізму. *Сучасний стан і перспективи розвитку держави і права*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 19–20 червня 2020 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2020. С. 20-24.

31. Пилипишин П.Б. Зародження філософсько-правових ідей індивідуалізму у дофілософській традиції античності. *Чорноморські наукові студії*: матеріали Шостої всеукраїнської мультидисциплінарної конференції, (м. Одеса, 15 травня 2020 року). Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2020. С. 96-99.

32. Пилипишин П.Б. Дуалізм філософсько-правових поглядів на ідею індивідуалізму в епоху Середньовіччя. *Особливості розвитку законодавства України у контексті євроінтеграційних процесів*: міжнародна науково-практична конференція (м. Харків, 5–6 червня 2020 р.). Харків : Східноукраїнська наукова юридична організація, 2020. С. 27-31.

33. Пилипишин П.Б. Розвиток ідей індивідуалізму у філософії права Середньовіччя. *Сучасне правотворення: питання теорії та практики*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 5–6 червня 2020 р.). Дніпро : ГО «Правовий світ», 2020. Ч. 2. С. 130-133.

34. Пилипишин П.Б. Античні філософсько-правові традиції як основа середньовічного індивідуалізму. *Актуальні питання правової теорії та юридичної практики*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 7–8 серпня 2020 р.). Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2020. С. 9-13.

35. Пилипишин П.Б. Фундаментальні ідеї античності як основа ренесансного індивідуалізму. *Юридичні науки: проблеми та перспективи*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 26–27 червня 2020 р.). Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2020. С. 170-172.

36. Пилипишин П.Б. Філософсько-правові каталізатори переходу від середньовічного індивідуалізму до ренесансного. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 26–27 червня 2020 року). Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2020. С. 10-13.

37. Пилипишин П.Б. Вплив основних положень гуманістичної програми Джованні Піко делла Мірандоли на індивідуалізм. *Актуальні питання реформування правової системи України*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 3–4 липня 2020 р.). Дніпро : ГО «Правовий світ», 2020. С. 121-123.

38. Пилипишин П.Б. Ідеї індивідуалізму у філософсько-правових поглядах Ніколло Макіавеллі. *Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 24–25 липня 2020 року). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2020. С. 10-14.

39. Пилипишин П.Б. Основні світоглядно-правові зміни, які посприяли виникненню індивідуалістичної Реформації. *Особливості розвитку законодавства України у контексті євроінтеграційних процесів*: міжнародна науково-практична конференція (м. Харків, 31 липня – 1 серпня 2020 р.). Харків : Східноукраїнська наукова юридична організація, 2020. С. 15-19.

40. Пилипишин П.Б. Тлумачення людини у Протестантизмі: філософсько-правовий вимір. *Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази України як основи сталого розвитку суспільства*: міжнародна науково-практична конференція (м. Харків, 4–5 вересня 2020 р.). Харків : Східноукраїнська наукова юридична організація, 2020. С. 19-23.

41. Пилипишин П.Б. Принцип самоцінності людини як новація філософії Нового часу. *Актуальні проблеми реформування системи законодавства України*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 29–30 січня 2021 року). Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2021. С.13-15.

42. Пилипишин П.Б. Реалізація ренесансного гуманістичного потенціалу у філософії права Нового часу. *Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 29–30 січня 2021 р.). Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2021. Ч. 1. С. 17-19.

43. Пилипишин П.Б. Обґрунтування індивіда як незалежного атома суспільства у філософії права Нового часу. *Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції(м. Одеса, Україна, 22–23 січня 2021 р.). Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2021. С. 8-11.

44. Пилипишин П.Б. Принцип свободи в епоху Нового часу як умова народження нового індивідуального буття. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції(м. Одеса, Україна, 12–13 лютого 2021 р.). Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2021. С. 24-26.

45. Пилипишин П.Б. Ідея свободи людини як головний постулат філософії права доби Просвітництва. *Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції(м. Харків, 19–20 лютого 2021 року). Харків : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2021. С. 6-9.

46. Пилипишин П.Б. Принцип пріоритетності раціонального в епоху просвітництва як можливість розкриття внутрішнього потенціалу людиною. *Право як ефективний суспільний регулятор*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції(м. Львів, 19–20 лютого 2021 р.). Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2021. С.18-21.

47. Пилипишин П.Б. Ідеї індивідуалізму у філософії права Гельвенція. *Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 26–27 лютого 2021 року). Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2021. С. 11-14.

Оцінка мови та стилю дисертації. Дисертація написана грамотною українською мовою, стиль викладення матеріалу відповідає прийнятому в науковій літературі.

Відповідність дисертації науковій спеціальності. Дисертаційна робота Пилипишина Павла Богдановича на тему «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права» відповідає спеціальності 12.00.12 «Філософія права».

Рекомендація дисертації до захисту. Дисертаційна робота Пилипишина Павла Богдановича є першим новаційним в українській філософії права монографічним дослідженням індивідуалізму у його класичному вимірі, внаслідок чого розв'язано актуальну проблему в сучасній юридичній науці.

Дисертація Пилипишина Павла Богдановича на тему «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права» відповідає вимогам Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання присудження (позбавлення) наукових ступенів» від 17 листопада 2021 р. №1197, та може бути рекомендована до захисту в спеціалізованій вченій раді зі спеціальності 12.00.12 «Філософія права».

УХВАЛЕНО:

1. Затвердити висновок про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертаційного дослідження Пилипишина Павла Богдановича на тему «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.12 «Філософія права».

2. Констатувати, що за актуальністю, ступенем новизни, обґрунтованістю, науковою та практичною цінністю здобутих результатів дисертація Пилипишина Павла Богдановича на тему «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права» відповідає спеціальності 12.00.12 «Філософія права» та вимогам Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання присудження (позбавлення) наукових ступенів» від 17 листопада 2021 р. №1197.

3. Рекомендувати дисертацію Пилипишина Павла Богдановича на тему «Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права» до захисту в спеціалізованій вченій раді на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.12 «Філософія права».

Професорсько-викладацький склад кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, запрошені науково-педагогічні працівники з правом голосу, проголосували одногосно: «за» – 14; «проти» – немає; «утримались» – немає.

Головуючий на засіданні:

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії
держави і права

Леонід МІСІНКЕВИЧ

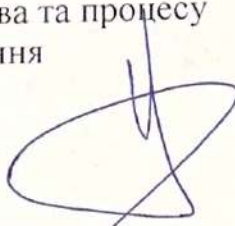
Рецензенти:

професор кафедри теорії та історії держави і права
Хмельницького університету управління
та права імені Леоніда Юзькова
доктор юридичних наук, професор

Віктор САВЕНКО

професор кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління
та права імені Леоніда Юзькова
доктор юридичних наук, професор

Віктор НАЛУЦИШИН

професорка кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління
та права імені Леоніда Юзькова
докторка юридичних наук, доцентка

Юлія ЦИГАНЮК

Підпис *Леоніда Місінкевича*
ЗАСВІДОЧУЮ
Чиндіт ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Підпис *Віктора Налуцишина*
ЗАСВІДОЧУЮ
Чиндіт ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Підпис *Віктора Савенка*
ЗАСВІДОЧУЮ
Чиндіт ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Підпис *Юлії Циганюк*
ЗАСВІДОЧУЮ
Чиндіт ХУУП
імені Леоніда Юзькова